

**Jaki  
konstytucjonalizm?  
Refleksje nad  
„New Democracies  
in Crisis?” Paula  
Blokera**

**politicon I**

**What  
Constitutionalism?  
Notes on Paul  
Blokker’s „New  
Democracies in  
Crisis?”**

# politicon I

**Meksykański standoff**

**Stambulski Muszyński /3**

**Mexican standoff**

**Nowa gra w mieście. Polityczny konstytucjonalizm jako krytyka dogmatyki konstytucyjnej**

**Stambulski /6**

**New game in town. Political constitutionalism as a criticism of constitutional dogmatism**

**Demokracja to nie tylko polityka**

**Muszyński /14**

**Democracy isn't just politics**

**Demokracja to forma życia**

**Zomerski /20**

**Democracy is a form of life**

**O kryzysie prawa jako dziedziny wiedzy**

**Wróbel /31**

**On the crisis of law as a field of knowledge**

**Konstytucjonalizm prawniczy  
czy konstytucjonalizm dla prawników?**

**Czarnota /39**

**Legal constitutionalism  
or constitutionalism for lawyers?**

**Odpowiedź**

**Blokker /49**

**Response**

**Literatura Literature /58**

**Meksykański standoff**  
**Stambulski Muszyński**  
**Mexican standoff**

Prezentujemy Państwu pierwszy numer zinu *politicon. rządy prawa – konstytucjonalizm – sfera publiczna*. Zawiera on teksty powstałe na kanwie lektury książki Paula Blokkera *New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia*. Wydana w 2014 r. książka antycypowała nieuchronne zderzenie pomiędzy prawniczym i politycznym konstytucjonalizmem. Postępująca alienacja prawniczego konstytucjonalizmu i postrzeganie konstytucji jedynie jako aktu prawnego (a nie politycznego) w Europie Środkowo-Wschodniej utrudniają jej społeczne zakorzenienie. Otwiera to pole do politycznego zakwestionowania reguł konstytucyjnych. Wyparta z konstytucji polityka powraca ze zdwojoną siłą. Z perspektywy 2018 roku diagnoza ta tylko zyskuje na aktualności.

Wychodząc poza rozważania Blokkera, możemy stwierdzić, że relacja pomiędzy prawniczym a politycznym konstytucjonalizmem przypomina znany z westernów „meksykański standoff”. Przeciwnicy celują do siebie z broni, lecz żadna ze stron nie może uzyskać przewagi. Wystrzelenie z rewolweru może spowodować analogiczną reakcję adwersarza i zakończyć życie wszystkich zaangażowanych stron. Jediną strategią w takiej sytuacji pozostaje podtrzymy-

We would like to present you the first issue of *Politicon. Rule of Law – Constitutionalism – Public Sphere* zine. It contains papers created on the basis of our reading of Paul Blokker's book *New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia*. The book, published in 2014, anticipated the inevitable clash between legal and political constitutionalism. The ongoing alienation of legal constitutionalism and the perception of the constitution as a mere legal act (and not as a political act) in Central and Eastern Europe undermines its social embedding. This opens the door to political questioning of constitutional rules. Politics, excluded from constitution, returns with double force. From the perspective of 2018, this diagnosis seems even more accurate.

Departing from Blokker's considerations, we can say that the relationship between legal and political constitutionalism resembles "Mexican standoff", a situation known from Western movies. Opponents point guns at each other, but none of them can gain an advantage. Shooting a revolver may trigger a similar reaction of an opponent, thus ending lives of all parties involved. The only strategy in such a situation is to maintain the confrontation in hope of exhausting the opponent.

wanie samej konfrontacji w nadziei na zmęczenie przeciwnika.

Polityczny konstytucjonalizm, przynajmniej na razie, nie jest w stanie zaproponować całościowej wizji, na której można by oprzeć porządek konstytucyjny. Legitymizuje się on zatem zapożyczeniami od prawniczego konstytucjonalizmu, dzięki czemu dystansuje się od polityki. Swobodnie stosowane metody wykładni czy opisy formalnych właściwości systemu prawa są dogodnymi narzędziami w uzasadnianiu decyzji. Jednocześnie powoli delegitimizowany prawniczy konstytucjonalizm coraz częściej korzysta z argumentacji politycznej. Struktury formalne nie tylko wynikają z literalnego odczytania tekstu, lecz są pożyteczne dla wspólnoty. Aby zbijać formalistyczne interpretacje dokonywane przez polityków, prawnicy odwołują się do kontrargumentów w postaci wartości konstytucyjnych. Prawniczy konstytucjonalizm nie jest w stanie odciąć się od swojego politycznego odpowiednika i vice versa.

Konstytucyjny meksykański standoff będzie więc trwał. Wynikłe z tego napięcie może być źródłem inspiracji dla teorii prawa. Książka Paula Blokkera oraz zamieszczone tutaj jej recenzje są tego dowodem.

At least for the time being, political constitutionalism is unable to propose a comprehensive foundation on which constitutional order could be based. Therefore, it borrows from legal constitutionalism to legitimise itself, thus distancing from politics. Freely applied methods of legal interpretation, as well as descriptions of formal features of the legal system, are convenient tools to justify decisions. At the same time, slowly delegitimised legal constitutionalism is making an increasing use of political arguments. Formal structures not only result from the literal reading of the text itself, but are also useful for the community. In order to confute formalistic interpretations made by politicians, lawyers refer to constitutional values as counter-arguments. Legal constitutionalism cannot cut itself off from its political counterpart, and vice versa.

Constitutional Mexican standoff will therefore continue. The resulting tension can be a source of inspiration for the theory of law. Paul Blokker's book and the reviews published thereof prove this.

Michał Stambulski  
Karol Muszyński

**Nowa gra w mieście.  
Polityczny konstytucjonalizm  
jako krytyka dogmatyki  
konstytucyjnej**

**Stambulski**

**New game in town.  
Political constitutionalism  
as a criticism of  
constitutional dogmatism**

**Michał Stambulski**

Doktor nauk prawnych, dyrektor wykonawczy w Centrum  
Edukacji Prawniczej i Teorii Społecznej UWr, adwokat.

PhD in law, executive director at Centre for Legal Education  
and Social Theory, University of Wrocław, attorney-at-law.  
[michal.stambulski@uwr.edu.pl](mailto:michal.stambulski@uwr.edu.pl)

W omawianej książce Paul Blokker analizuje kryzys demokracji i konstytucjonalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (dalej: EŚW). Zdaniem autora wynika on z nierównomiernej instytucjonalizacji rządów prawa po 1989 roku. Swoje podejście Blokker definiuje jako obywatelski konstytucjonalizm, który zasadza się na przekonaniu, że konstytucjonalizm i demokracja są zależne od poziomu zaangażowania obywateli w życie publiczne. Wymaga to odpowiednich rozwiązań instytucjonalnych gwarantujących wpływ społeczeństwa obywatelskiego na decyzje polityczne. Książka koncentruje się na trzech zagadnieniach: konstytucjonalizm a polityka, konstytucjonalizm w epoce globalnej, kwestia reprezentacji w demokracji liberalnej. Najsilniej eksponowanym aspektem jest nakreślenie różnicy między politycznym a prawniczym konstytucjonalizmem, dzięki czemu ten ostatni ulega denaturalizacji. Dzieje się to przez ukazanie innych możliwości problematyzowania relacji pomiędzy prawem, konstytucją a polityką. Prawniczy konstytucjonalizm przestaje być „jedyną grą w mieście”. Ma to dla nas niebagatelne znaczenie, ponieważ w Polsce prawniczy konstytucjonalizm zdominował dziedzinę prawa konstytucyjnego. Dzięki temu,

In his book, Paul Blokker analyses the crisis of democracy and constitutionalism in Central and Eastern Europe (hereinafter: CEE). According to the author, it results from an uneven institutionalisation of the rule of law after 1989. Blokker defines his approach as “civil constitutionalism”, which is based on the assumption that constitutionalism and democracy depend on the level of citizens’ involvement in public life. This requires appropriate institutional arrangements to ensure that civil society has an influence on political decisions. The book focuses on three issues: constitutionalism versus politics, constitutionalism in the global era, and the issue of representation in liberal democracy. The most strongly exposed component is the identification of the difference between “political” and “legal” constitutionalism, which denaturalises the latter. This is achieved by showing other possibilities of problematising the relationship between law, constitution and politics. Legal constitutionalism ceases to be “the only game in the town”. This is important to us, because legal constitutionalism in Poland has dominated the field of constitutional law. Thus, on the basis of the principle of “professorial truth”, constitutional law was reduced to constitutional dogmatism and sterile deliberations on

na zasadzie „prawdy profesorskiej” prawo konstytucyjne sprowadzone zostało do dogmatyki konstytucyjnej i jałowych rozważań nad językowym znaczeniem tekstu ustawy zasadniczej. Polityczny konstytucjonalizm zauważa, że konstytucja to nie tylko tekst, lecz także zbiór praktyk i źródło tożsamości. Co więcej, korzystając z narzędzi politycznego konstytucjonalizmu, możemy wytłumaczyć, jak w ogóle doszło do zbudowania hegemonii dogmatyki konstytucyjnej/prawniczego konstytucjonalizmu.

Rewolucja konstytucyjna zaczęła się w EŚW w latach 80. Niewydolność ekonomiczna systemów socjalistycznych powodowała, że musiały one korzystać z pomocy finansowej organizacji międzynarodowych. Narastała także wewnętrzna presja na przestrzeganie praw podmiotowych. Wobec tych nacisków i chęci uzyskania legitymizacji zewnętrznej kraje EŚW zaczęły używać języka legalizmu. Towarzyszyły temu istotne przekształcenia instytucjonalne. Na przykład, w Polsce powołano Rzecznika Praw Obywatelskich i Trybunał Konstytucyjny. Jednak skupienie uwagi po roku 1989 jedynie na instytucjonalnym i formalnym wymiarze rządów prawa w EŚW sprawiło, że nie dostrzeżono aspektu legitymizacyjnego. Autor zauważa, że formalne ustanowienie instytucji prawnych nie jest wystarczające do ich faktycznego funkcjonowania, niezbędna jest bowiem także obywatelska identyfikacja z tymi instytucjami. Wymiarem materialnym instytucji zdaniem autora są: realna partycypacja, zaangażowanie

the linguistic meaning of the text of the basic law. Political constitutionalism notes that the constitution is not only a text but also a set of practices and a source of identity. Moreover, by using the tools of political constitutionalism, we can explain how the hegemony of constitutional doctrine/legal constitutionalism has emerged at all.

The constitutional revolution began in CEE in the 1980s, and the economic inefficiency of the socialist system meant that it had to benefit from the financial support of international organisations. Internal pressure to respect subjective rights had also increased. In view of these pressures and the will to gain external legitimacy, CEE countries began to use the legalistic language. That was accompanied by significant institutional changes. For example, the Ombudsman and the Constitutional Tribunal were established in Poland. However, the focus on an institutional and formal dimension of the rule of law in CEE after 1989 meant only that the dimension of legitimacy was not recognised. The author notes that the formal establishment of legal institutions is not sufficient and that if they are to function effectively, they must have civic identification with these institutions. The author believes that the material dimension of the institution is constituted by real participation, civic involvement and deliberation. When citizens have an influence on institutions, they are more likely to see them as important and “their own”. The lack of these elements results in delegitimisation of the entire

obywatelskie i deliberacja. Gdy obywatele mają wpływ na instytucje, chętniej postrzegają je jako ważne i własne. Brak tych elementów powoduje delegitymizację całego systemu konstytucyjnego, który jawi się jako zewnętrzny i obcy. Wybiórcza instytucjonalizacja rządów prawa była możliwa dzięki zaadaptowaniu w regionie perspektywy prawniczego konstytucjonalizmu, który charakteryzuje się: uznaniem wyższości prawa nad polityką, nienaruszalnością praw podstawowych oraz formalną równością wobec prawa, a także bezwzględnym prymatem procedur w zakresie zmian instytucjonalnych. Prawniczy konstytucjonalizm argumentuje, że:

- 1) możliwe jest ustalenie apolitycznych reguł dla tworzenia prawa;
- 2) reguły te powinni określać prawnicy.

Blokker wskazuje, że ujęcie takie prowadzi do sytuacji, w której prawo staje się zamkniętym systemem, posługującym się swoim językiem i wykluczającym jakąkolwiek interakcję obywatelską. Innymi słowy – taki system angażuje prawników, ale nie szerokie rzesze obywateli, którym nie oferuje żadnej tożsamości. Konstytucjonalizm tego rodzaju akceptuje tezę o jedności: suwerenności z jurysdykcją, terytorium i populacją. Prawo jawi się jako zamknięty system obowiązujący na danym terytorium. Podejście takie nie sprzyja rozwojowi organizacji ponadnarodowych, ponieważ „zamknięte” prawnie państwo bardzo niechętnie oddaje swoje kompetencje. Co paradoksalne, w krajach EŚW taki model został przyjęty jako

constitutional system, which appears to be external and foreign. The selective institutionalisation of the rule of law was made possible by the region's adoption of the 'legal constitutionalism' perspective, characterised by recognition of the superiority of law over politics, the inviolability of fundamental rights and formal equality before the law, and the absolute primacy of institutional change procedures. Legal constitutionalism argues that:

- 1) it is possible to establish apolitical rules for law-making;
- 2) these rules should be laid down by lawyers.

Blokker points out that such an approach makes law a closed system, which speaks its own language and excludes interaction with citizens. In other words, such a system engages lawyers, but not the broad strata of citizens who are not offered any identity. Constitutionalism of this kind accepts the thesis of the unity of sovereignty, jurisdiction, territory and population. The law appears to be a closed system applicable in the relevant territory. Such an approach is not beneficial for the development of supranational organisations, as a 'closed' state is very reluctant to hand over its competences. Paradoxically, CEE countries have adopted such model as an admission ticket to international organisations, in particular the European Union.

According to Blokker, legal constitutionalism results in juridification of politics. The author postulates adopting the political constitutionalism perspective, taking the view that the constitution defines only the framework

bilet wstępu do organizacji międzynarodowych, w szczególności Unii Europejskiej.

Zdaniem Blokkera prawniczy konstytucjonalizm powoduje „jurydyzację” polityki. Autor postuluje przyjęcie perspektywy politycznego konstytucjonalizmu, stojąc na stanowisku, że konstytucja określa jedynie ramy demokratycznego sporu. (Re)negocjacje są możliwe – ramy ich nie ograniczają. Demokracja polega nie na znajdowaniu kompromisu, który zadowoli każdą stronę, lecz na racjonalnym sporze, który nie musi przynosić rozstrzygnięcia. W ramach politycznego konstytucjonalizmu (*sensu largo*) możemy wyróżnić konstytucjonalizm polityczny (*sensu stricto*), populistyczny, społeczny oraz demokratyczny. Konstytucjonalizm polityczny (*sensu stricto*) podkreśla, że demokratycznie wybrany parlament ma większą legitymizację demokratyczną do tworzenia i kształtowania prawa niż sądy konstytucyjne. Sądownictwo posługuje się logiką zgodności z prawem, używając metody zerojedynkowej. Dane rozstrzygnięcie powoduje niemożliwość ponownego zajęcia się tą sprawą bez zmiany konstytucji. Albo coś jest zgodne z konstytucją albo nie. W polityce natomiast kolejne wybory mogą zmienić układ sił w parlamencie i dawna mniejszość może powrócić do wcześniej proponowanych rozwiązań, które nie uzyskały akceptacji. W tym sensie parlament jest bardziej dialogiczny jako forum rozwiązywania sporów. Populistyczny konstytucjonalizm krytykuje prawniczy konstytucjonalizm za zawłaszczenie procesu interpretacji konstytucji przez

of a democratic dispute. This framework is open for renegotiation. Democracy is not about finding a compromise that will satisfy each side, but about a ‘rational dispute’ that does not have to be settled. Within the framework of political constitutionalism (in the broader sense), we can distinguish “political” (*sensu stricto*), “popular”, “social” and “democratic” constitutionalism. “Political” constitutionalism stresses that a democratically elected parliament has greater democratic legitimacy to create and shape the law than constitutional courts. The judiciary uses the binary logic of legality. A given decision results in the inability to deal with a given matter again without changing the constitution. Something is either constitutional or not. While successive elections may change the balance of power in the parliament, a former parliamentary minority may return to the previously proposed unacceptable solutions. In this sense, Parliament is more deliberative as a forum for resolving disputes. “Popular” constitutionalism criticises legal constitutionalism for the appropriation of a process of interpretation of the constitution by lawyers, while the process of reading and understanding it should be a matter for all citizens. “Social” constitutionalism criticises too centric and one-dimensional approach to the state. The state does not cover the whole political reality. Sometimes citizens, without or against state interference, organise their social life. Democratic constitutionalism goes further than political constitutionalism and proposes to rethink the ontological foundations

prawników, podczas gdy proces jej czytania i rozumienia powinien należeć do wszystkich obywateli. Społeczny konstytucjonalizm z kolei zarzuca zbyt centryczne i jednowymiarowe ujęcie państwa. Nie pokrywa ono całej rzeczywistości politycznej. Nieraz obywatele bez lub wbrew ingerencji państwowej porządkują życie społeczne. Demokratyczny konstytucjonalizm idzie dalej niż polityczny i proponuje przemyślenie ontologicznych podstaw nowożytnego prawniczego konstytucjonalizmu. Konstytucję traktuje nie jako akt, lecz jako dialog, który nigdy się nie kończy. Nie zatrzymuje się na podkreślaniu roli reprezentacji parlamentarnej, lecz postuluje zwiększenie bezpośredniej partycypacji obywatelskiej.

Swój projekt obywatelskiego konstytucjonalizmu Blokker opiera na założeniu, że konstytucja nie powinna być postrzegana jako oderwana od społeczeństwa i polityki zewnętrzna metanarracja. Konstytucja powinna promować interakcję między zawartymi w niej normami i wartościami a obywatelami. Blokker nie tłumaczy przy tym, jak rozumie ontologię takiej konstytucji, czyli czym konkretnie, jeśli nie tekstem, byłyby jej normy i wartości. Wydaje się, że należy rozumieć je jako „praktyki społeczne”, które powinny być jednocześnie określone i otwarte na zmiany. Autor ujmując obywatelski konstytucjonalizm jako ciągłą debatę nad prawami podstawowymi. Z przeprowadzonych analiz wynika, że oderwanie konstytucji od obywateli krótkoterminowo powoduje wzmocnienie systemu konstytucyjnego

of modern legal constitutionalism. Constitutions are treated not as an act, but as a dialogue that never ends. It does not stop at stressing the role of parliamentary representation, but calls for greater direct civic participation.

Blokker's "civic" constitutionalism is based on the premise that the constitution should not be seen as detached from society and politics, as an external meta-narrative. Constitution should promote interaction among its norms, values and citizens. Blokker does not explain how he understands the ontology of such a constitution, that is what the norms and values of such a constitution would be, if not a text. Constitution seems to be understood as "social practices", which should be both specified and open to change. Civic constitutionalism should be a constant debate on fundamental rights. Separating the constitution from citizens in the short term strengthens the constitutional system (limiting the possibility of its undermining and the number of social actors who have access to it), but it may result in undermining its legitimacy in the long term.

The author's perspective could be complemented by two threads. The first one is the material and economic analysis. What role did the International Monetary Fund and global capital play in the transition? What is the relationship between legal constitutionalism and interest groups other than lawyers themselves? Blokker only describes the pressures exerted on the CEE countries in the process of enlargement of the

(ograniczenie możliwości jego podważenia i ilości aktorów społecznych mających do niego dostęp), ale długoterminowo może powodować podważenie jego legitymacji.

Perspektywa przyjęta w książce mogłaby zostać poszerzona o dwa wątki. Pierwszy to analizy materialistyczno-ekonomiczne. Jaką rolę w transformacji odgrywał Międzynarodowy Fundusz Walutowy i globalny kapitał? Jaka jest relacja między prawniczym konstytucjonalizmem a grupami interesów innymi niż samych prawników? Blokker opisuje jedynie naciski na państwa EŚW ze strony UE w ramach procesu akcesji. Z jednej strony prowadziły one do wzmocnienia formalnej obudowy instytucji demokratycznych w tych krajach, z drugiej – ze względu na zewnętrzny charakter przemian – osłabiały demokratyczne zaangażowanie obywateli tych państw. Drugi wątek to analizy tożsamościowe. Ujęcie „obywatela” przez Blokкера jest formalne i jednowymiarowe. Obywatelskie zaangażowanie opiera się na emocjonalnym stosunku do instytucji politycznych. Obywatel musi uważać je nie tylko za własne, lecz także za ważne. Istotną rolę pełni odwołanie do przeszłych, kolektywnych doświadczeń, które mają determinować teraźniejszość. Wkraczamy tu w kwestie tożsamościowe, związane m.in. z tożsamością i pamięcią zbiorową oraz kwestią tradycji „wynalezionych”. Prawo coraz częściej sięga po kategorie quasi-moralne w ocenie przeszłości, zwłaszcza pojęcie krzywd. Nadprodukcja instytucji prawnych i politycznych związanych z regulowaniem, rozliczaniem i transferem pamięci w regionie EŚW

European Union. On the one hand, they have led to strengthening of the formal framework of democratic institutions in these countries, and on the other hand, because of the external nature of changes, they have weakened the democratic involvement of their citizens. The second topic is the identity. Blokker's approach to 'citizen' is formal and one-dimensional. Civic involvement is based on an emotional attitude to political institutions. The citizen must consider them not only as "his/her" own, but also as "important". A crucial role is played by a reference to past collective experiences, which are to determine the present. We enter here into identity issues related to collective memory and the problem of "invented traditions". The law seems to be increasingly using the quasi-moral category in the assessment of the past, especially the notion of 'harm'. Rapid growth of legal and political institutions related to the regulating, assessing and transferring the memory in the region only confirms this.

Paul Blokker's book proves that political constitutionalism is a valuable research perspective to look at the relationship between law and politics in Central and Eastern Europe. Particularly in view of the observed defencelessness of legal constitutionalism in the context of the emergence of 'non-liberal democracy' in the region. This is a proposal for those who do not find themselves in the current clutter between blind positivist defence of the status quo and revolutionary populism. The way out of this dichotomy is to "take the constitution

tylko to potwierdza.

Książka Paula Blokkera dowodzi, że polityczny konstytucjonalizm jest wartościową perspektywą badawczą dla spojrzenia na relacje między prawem a polityką w Europie Środkowo-Wschodniej. Optyką aktualną wobec obserwowanej bezbronności prawnicze-go konstytucjonalizmu w kontekście rozwoju „demokracji nieliberalnej” w regionie. Jest to propozycja dla tych, którzy nie odnajdują się w obecnym klinczu pomiędzy suchą pozytywistyczną obroną *status quo* a rewolucyjnym populizmem. Drogą wyjścia z tej dychotomii jest „potraktowanie konstytucji poważnie”, czyli uwolnienie jej spod hegemonii prawników i przywrócenie sferze publicznej. Książka jednak nie odpowie nam, co uczynić, aby w tym procesie konstytucja nie stała się zakładniczką polityków. To pytanie pozostaje równie otwarte, co palące.

seriously”, i. e. to free it from the hegemony of lawyers and to restore it to the public sphere. However, the book will not tell us what to do, so that the constitution does not become a prisoner of politicians in this process. This question remains both open and urgent.

**Demokracja to nie  
tylko polityka**

**Muszyński**

**Democracy isn't just  
politics**

**Karol Muszyński**

Doktor nauk prawnych, adiunkt na Wydziale Prawa  
i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, badacz stowa-  
rządzony w Centrum Edukacji Prawniczej i Teorii Społecznej  
UWr.

PhD in law, assistant professor at Faculty of Law and  
Administration, Warsaw University, associate researcher at  
the Centre for Legal Education and Social Theory (University  
of Wrocław).

[k.muszynski@wpia.uw.edu.pl](mailto:k.muszynski@wpia.uw.edu.pl)

„Prawniczemu konstytucjonalizmowi grozi okazanie się projektem kontrproduktywnym: podczas gdy głównym jego celem jest zapewnienie politycznej stabilności oraz rządów prawa, w rzeczywistości silny nacisk na oddzielenie prawa konstytucyjnego z jednej strony, a społeczeństwa politycznego i obywatelskiego z drugiej, potencjalnie ogranicza rozprzestrzenianie się konstytucjonalizmu jako podstawowego języka politycznego w interakcji politycznej i obywatelskiej” (s. 79, tłum. własne). Trudno przynajmniej częściowo nie zgodzić się z tą uwagą. Podstawowym założeniem książki Paula Blokera jest przekonanie o wyalienowanym charakterze konstytucji w społeczeństwach Europy Środkowo-Wschodniej. System prawny oraz sama konstytucja opisane są jako produkty ekspertów i technokratów, oderwane niejako od społecznej wrażliwości i konsekwentnie chronione przed zmianami. W efekcie zachodzi konieczność „przywrócenia” konstytucji społeczeństwu. Boker proponuje w tym celu wykorzystanie rozmaitych narzędzi: ułatwienie procedury zmiany ustawy zasadniczej, szersze wykorzystywanie klasycznego instrumentarium demokratycznego – referendum oraz samorządów terytorialnych. Logika wyrażana przez autora lustrzanie powiela tę samą słabość, która charakteryzuje prawniczy

“Legal constitutionalism risks being a counterproductive project: while the primary objective of legal constitutionalism is to induce political stability and the rule of law, in reality its strong emphasis on a separation between constitutional law, on the one hand, and political and civil society, on the other, potentially limits the diffusion of constitutionalism as a primary political language in political and civic interaction” (p. 79). This is an interesting sentence which to some extent is difficult to argue with. The basic premise of Paul Boker’s book is the conviction that the societies of Central and Eastern Europe were alienated from the Constitution. The legal system and the constitution itself are described as products of experts and technocrats, somehow detached from social sensitivity and consistently protected against changes. As a result, it is necessary to restore the constitution to society. To this end, Boker suggests using various tools – facilitating the procedure for amending the Basic Law and making greater use of the classical democratic toolbox – referendums and local governments. The logic expressed by the author mirrors the same weakness, which is characteristic for “legal constitutionalism”, i.e. dominance of one social logic over others.

konstytucjonalizm, czyli dominację jednej logiki społecznej nad innymi.

O ile prawniczy konstytucjonalizm głosi dominację prawa nad innymi sferami życia (w tym polityką), o tyle obywatelski konstytucjonalizm Blokкера promuje przewagę polityki. System polityczny zostaje potraktowany jako *stricte* społeczny – autor *de facto* zrównuje go ze społeczeństwem. Tym samym książka ignoruje podstawowy *leitmotiv* funkcjonowania życia politycznego państw Europy Środkowo-Wschodniej, jakim jest rozpowszechnione przekonanie o alienacji elit politycznych (coś, w czym – jak się zdaje – region EŚW „wyprzedził” nawet Europę Zachodnią). Demokracje środkowoeuropejskie od czasów transformacji charakteryzują się silnymi ruchami nakierowanymi przeciwko politycznemu establishmentowi. Ruchy te stawiają sobie za cel albo przywrócenie polityki społeczeństwu, albo immunizację społeczeństwa przeciwko negatywnym wpływom systemu politycznego (Polska – Partia X, Samoobrona, Ruch Palikota, Kukiz ’15, do pewnego stopnia PiS, rozmaite formy „liberalnego populizmu” w wydaniu partii Janusza Korwin-Mikkego lub wczesnej Platformy Obywatelskiej; Czechy – Věci veřejné, ANO 2011, ruchy Tomio Okamury; Słowacja – Obyčajní Ľudia, Sme Rodina; Węgry – nie wymagają komentarza). Krytyki te, wspierane przez rozlicznych rozpoznawalnych intelektualistów oraz naukowców, zasadniczo wymierzone są w zjawiska samoreprodukcji systemu politycznego w Europie Środkowo-Wschodniej. Wynikająca z książki Blokкера optymistyczna ocena systemu politycznego, general-

While legal constitutionalism advocates the dominance of law over other spheres of life (including politics), Blokker’s civic constitutionalism advocates the dominance of politics. The political system is treated as strictly “social” – the author *de facto* equates it with society. Thus, the book ignores the basic leitmotiv of Central and Eastern European political life, which is a widespread belief in alienation of political elites (something in which the CEE region seems to have “overtaken” even Western Europe). Since the transformation, Central European democracies have been characterised by strong movements against political establishment, which either aim at restoring politics to society or immunising society from negative influences of the political system (Poland – Party X, Self-Defence, Janusz Palikot’s party, Kukiz 15’, to some extent Law and Justice; various forms of ‘liberal populism’ in Janusz Korwin’s parties or early Civic Platform; Czech Republic – ANO or Tomio Okamura movements; Slovakia – Obyčajní Ľudia, Sme Rodina; Hungary – does not need any comment). These criticisms, supported by numerous public intellectuals and scientists, are basically directed against self-reproduction of the political system in Central and Eastern Europe. Presented in Blokker’s book an optimistic view of the political system, in general responsive towards the needs of society, seems to completely ignore this. In Poland, for example, political authorities have the lowest level of trust among all institutions that organise social life (CBOS 2016b). Blokker’s “civic

nie mającego odpowiadać potrzebom społeczeństwa, zdaje się całkowicie to ignorować. Na przykład w Polsce organy władzy politycznej cieszą się właściwie najniższym poziomem zaufania spośród wszystkich instytucji organizujących życie społeczne (CBOS 2016b). Obywatelski konstytucjonalizm Blokera w rezultacie fetyszyzuje system polityczny, podobnie jak prawniczy konstytucjonalizm fetyszyzuje system prawny.

Tym samym ze zdziwieniem obserwuje się uwagi autora pokazujące, że prawnicze konstrukcje oraz sama konstytucja paraliżują działania społeczeństwa. Czyżby politycy nie robili dokładnie tego samego? Polska przeżyła nie tak dawno bezprecedensowy wybuch ruchu skierowanego przeciwko próbom zawężenia prawa dotyczącego aborcji (czarny protest), zaś rządzący – po próbie wygaszenia nastrojów – wbrew opinii publicznej (CBOS 2016a) próbują „tylnymi drzwiami” dodawać kolejne ograniczenia. Dlaczego strategiczna litygacja i aktywizm sądów konstytucyjnych są niewłaściwe, zaś analogiczne manipulacje polityków miałyby być w porządku?

Wizja systemu politycznego zaproponowana przez autora tłumaczy część mankamentów książki. Autor jako próbę ożywienia demokracji środkowoeuropejskich podaje dwa klasyczne instrumenty ściśle politycznego rozumienia demokracji – referenda oraz samorządy terytorialne. Polityczność i demokracja widziane są więc poniekąd „jakobińsko”, jako połączenie dwóch elementów – podejmowania decyzji w trybie większościowym oraz terytorialnego przymusu, nie zaś jako system umożliwiający

constitutionalism”, as a result, fetishes the political system to the same extent “legal constitutionalism” fetishes the legal system.

Thus, the author’s remarks showing that legal structures and the constitution itself paralyse the actions of society are astonishing. Are politicians not doing exactly the same thing? Poland experienced not so long ago an unprecedented outbreak of movement against attempts to narrow the law on abortion (“black protest”). The politicians – after trying to calm down the emotions – are still quietly trying to push certain restrictions against public opinion (CBOS 2016a). Why strategic litigation and constitutional courts activism is wrong, whereas similar manipulations of politicians are fair?

The vision of the political system proposed by the author explains some of the weaknesses of the book. The author mentions two classical instruments of a strictly political understanding of democracy – referendums and local governments – as means to revive Central European democracy. Politics and democracy are thus seen as in the Jacobin concept – as a combination of two elements: majoritarian decision-making and territorial coercion. An alternative view of the democracy as a system that allows the functioning of pluralistic social orders under different social logic, as “a project of individual and collective autonomy” (Castoriadis 2007: 86), is ignored. The author therefore ignores the existing and, in my opinion, much more interesting attempts to “democratise” social life in a neo-corporate fashion,

funkcjonowanie pluralistycznych porządków społecznych mogących rządzić się różnymi logikami, jako „projekt jednostkowej i kolektywnej autonomii” (Castoriadis 2007: 86). Autor ignoruje więc istniejące i, w moim przekonaniu, dużo bardziej interesujące próby demokratyzacji życia społecznego w wydaniu neokorporacjonistycznym, jak na przykład wzmocnienie roli samoorganizacji pracowników i pracodawców (związki zawodowe i organizacje pracodawców), spółdzielni, stowarzyszeń, samorządów zawodowych czy związków wyznaniowych. Aby takie projekty, umożliwiające funkcjonowanie pluralistycznego społeczeństwa, mogły być realizowane, potrzebny jest zarówno relatywnie silny porządek konstytucyjny gwarantujący ich autonomię, jak i porzucenie bezdroży nadmiernego zaufania wobec systemu politycznego.

Ostatecznie, trawestując samego autora, obywatelskiemu konstytucjonalizmowi grozi bycie projektem kontrproduktywnym, podczas gdy podstawowym jego celem jest zapewnienie politycznej inkluzji oraz demokracji, w rzeczywistości silne podporządkowanie procesów społecznych zasadzie większościowego podejmowania decyzji ogranicza powstawanie innych logik, znosi ich autonomię i napędza procesy dalszego wykluczania. Powraca klasyczny problem liberalizmu – jak zagwarantować pluralizm form życia i autonomię, a równocześnie umożliwić wspólne działanie. W moim przekonaniu odpowiedź kryje się w ujęciach, niesłusznie przez Blokera skrytykowanych, społecznego konstytucjonalizmu. Przeciwnie niż au-

for example by strengthening the role of self-organisation of workers and employers (trade unions and employers' organisations), cooperatives, associations, professional self-governments or religious associations. Relatively strong constitutional order and the abandonment of excessive trust in the political system are needed to guarantee functioning of such a society autonomy.

Ultimately, we could paraphrase the author himself – civic constitutionalism risks being a counter-productive project: while its primary objective is to ensure political inclusion and democracy, in fact, a strong subordination of social processes to the principle of majoritarian political decision-making potentially limits the emergence of other logic, threatens their autonomy and propels processes of further exclusion. The classical problem of liberalism returns – how to guarantee pluralism of life forms and their autonomy, without excluding and marginalising the common action. In my opinion, the answer lies in social constitutionalism, unduly criticised by Blocker. Contrary to the author, I believe that the social constitutionalism is not anti-political, but perceives and advocates different levels of politicisation (Ulrich Beck's "sub-politics"; Beck 1997), which enable the political process to play out but prevent from "spilling out". That is argued as the necessity to multiply local or problem-oriented political conflicts, which at the same time would lead to a limited "politicisation" of problems. Let us not pretend that there are no political conflicts and let us not try to pacify them (as is the case of legal constitutionalism),

tor uważam, że ujęcia społecznego konstytucjonalizmu nie są antypolityczne, lecz dostrzegają i postulują różne poizomy polityczności („subpolityki”; Beck 1997), które umożliwiają zachowanie polityczności oraz zapobieganie „rozlewaniu się” jej (społeczny konstytucjonalizm w wydaniu Teubnerowskim nabiera tu cech zdecydowanie normatywnych i odchodzi znacząco od deskryptywnego charakteru teorii systemów). Mówiąc inaczej, postulowana jest multiplikacja lokalnych lub nakierowanych na konkretne zagadnienia konfliktów politycznych, które równocześnie prowadziłyby do ograniczonej „polityzacji” problemów. Nie udawajmy, że nie istnieją konflikty polityczne i nie próbujmy ich pacyfikować (jak usiłuje to robić m.in. prawniczy konstytucjonalizm), ale również nie udawajmy, że rozmaite stanowiska da się zredukować do jednego, wszechogarniającego i wyjaśniającego wszystko czynnika (jak chcą ujęcia ściśle polityczne). Społeczny konstytucjonalizm nie osiada przy tym na mieliznach jurydyzacji, kładąc nacisk na priorytet samoregulacji społecznej oraz wewnętrznej konstytucjonalizacji konkretnych systemów społecznych. Takie ujęcie pozwala przepłynąć między Scyllą polityzacji i Charybdą jurydyzacji, przykładami konfliktu między prawniczym oraz obywatelskim konstytucjonalizmem.

but let us also not pretend that our various positions can be reduced to a single, all-embracing and explaining factor (like a strictly political approach). Social constitutionalism does not fall into the shallows of juridification, but it emphasises the priority of social self-regulation and internal constitutionalisation of specific social systems. This approach makes it possible to go beyond the Scylla of politicisation and the Charybdis of juridification, between legal and civil constitutionalism.

**Demokracja to forma  
życia**

**Zomerski**

**Democracy is a form  
of life**

**Wojciech Zomerski**

**Doktorant w Katedrze Teorii i Filozofii Prawa WPAE UWr,  
młodszy badacz w Centrum Edukacji Prawniczej i Teorii  
Społecznej UWr, aplikant radcowski**

**Doctoral candidate in the Department of Theory and  
Philosophy of Law (University of Wrocław), young re-  
searcher at the Centre for Legal Education and Social Theory  
(University of Wrocław), trainee attorney-at-law**

**[wojciech.zomerski@uwr.edu.pl](mailto:wojciech.zomerski@uwr.edu.pl)**

Nie ma wątpliwości, że książka Paula Blokera jest ważną i potrzebną próbą wpisania procesów ustrojowych państw Europy Środkowo-Wschodniej (dalej: EŚW) w ogólnoswiatowy dyskurs poświęcony współczesnym przemianom ustrojowym. Szczególnie atrakcyjny i trafny wydaje się opis kondycji ustrojowej państw Grupy Wyszehradzkiej. Jednocześnie pozostają sceptyczny względem zaproponowanej przez autora recepty.

Blokker stwierdza, że *kryzys bardziej niż konsolidacja zdaje się najlepszym opisem dla obecnej sytuacji w niektórych nowych demokracjach Europy Środkowo-Wschodniej* (s. 1). Autor celnie diagnozuje przyczyny kryzysu demokracji, stwierdzając, że u jego podnóża leży fakt, że *demokracja w państwach Europy Środkowo-Wschodniej została w sposób niejednolity zinstytucjonalizowana. Jednostronny nacisk na formalne instytucje państwa prawa i umacnianie demokracji wiązało się z jednoczesnym zaniedbaniem jej materialnego, partycypacyjnego i legitymacyjnego wymiaru* (s. 1). Jak wskazuje, proces transformacji był mocno osadzony w nurcie demokracji konstytucyjnej o formalistycznym, elitarystycznym i technokratycznym charakterze. W rezultacie trajektoria demokratyzacji państw EŚW została skrzywiona poprzez swoje uczucie „dyskomfortu odczuwa-

There is no doubt that Paul Blokker's book is an important and necessary attempt to inscribe the political processes of Central and Eastern European countries (CEE) in the global discourse devoted to contemporary political transformations. Description of the political condition of the Visegrad Group countries seems particularly attractive and accurate. At the same time, I remain sceptical about the recipe proposed by the author.

Blokker states that crisis seems to be better description of the current situation in some of the new democracies of Central and Eastern Europe than consolidation (p. 1). The author accurately diagnoses the causes of the democratic crisis, stating that at its bottom lies the fact that democracy in the countries of Central and Eastern Europe has been institutionalised in an inconsistent manner. Unilateral emphasis on the formal institutions of the rule of law and the strengthening of democracy was associated with a simultaneous neglect of its substantive, participatory and legitimacy dimension (p. 1). As he points out, the transformation process was firmly rooted in the trend of constitutional democracy of a formalistic, elitist and technocratic nature. As a result, the trajectory of democratisation of CEE countries was distorted by a specific

nego względem demokracji” (*discomfort with democracy*) (s. 2). Dominujący nurt tranzycyjny dawał priorytet formalnym instytucjom państwa prawa, zaniedbując przy tym społeczny aspekt ich tworzenia, który nieodłącznie jest związany z procesem demokratycznego uczenia się. Blokker upatruje przyczyn kryzysu w braku dynamicznej interakcji pomiędzy społeczeństwem a polityką, jak również w trwałym braku obywatelskich zasobów, dzięki którym instytucje publiczne stają się odpowiedzialne względem społeczeństwa.

Interesujące, choć równocześnie nie do końca ostre i jasne, jest zaproponowane przez Holendra rozróżnienie konstytucjonalizmu na obywatelski (*civic*), ludowy (*popular*), prawniczy (*legal*), społeczny (*societal*) i demokratyczny (*democratic*). Punktem wyjścia dla autora jest spostrzeżenie, że posttransformacyjną EŚW zdominował konstytucjonalizm prawniczy. Jednym z elementów tak rozumianego konstytucjonalizmu jest scedowanie procesu budowania demokracji na barki sądownictwa. Jest to zatem model „demokracji sędziowskiej”. W konsekwencji, z powodu braków w posttranzycyjnej rzeczywistości wizji polityczno-ideologicznej, sądy stały się substytutem innych, nieurzeczywistnionych instytucji demokratycznych, co ostatecznie podważyło demokratyczną obietnicę z roku '89. Spowodowało to bowiem depolityzację i jurydyzację sfery publicznej, co z kolei zagraża samej demokracji, rozumianej jako forma ustrojowa odwołująca się do woli większości. To zaś oznacza, że konstytucjonalizm prawniczy nie był w stanie zrealizować

feeling of “discomfort with democracy” (p. 2). Transitological “mantra” gave priority to formal institutions of the rule of law, while neglecting the social aspect of their creation, inherent in the process of democratic learning. Blokker sees the crisis causes as the lack of dynamic interaction between society and politics, as well as the persistent lack of civic resources that make public institutions accountable to society.

The differentiation of constitutionalism into civic, popular, legal, social and democratic seems interesting but not particularly precise. The starting point for the author is the observation that CEE countries were dominated by constitutional legalism after the transition. One of the elements of constitutionalism in this sense is the crucial role of the judiciary in the democracy building. It is therefore a model of ‘judicial democracy’. Courts in this model become a kind of substitute for the post-transitional ideological and political void, which in fact undermines the democratic promise of 1989. That has resulted in the depoliticisation and juridification of democratic politics, which threatens democracy itself, understood as a form of political system referring to the will of the majority. This means that legal constitutionalism has not been able to achieve its primary objective – to institutionalise the democratic system as such.

The author then goes on to discuss various types of constitutionalist approaches critical of legal constitutionalism. What is common is the conviction that constitutionalism ignores or at least underestimates

swojego naczelnego celu – dokonać instytucjonalizacji ustroju demokratycznego jako takiego.

Blokker następnie przechodzi do omówienia różnych odmian konstytucjonalizmu krytycznych wobec konstytucjonalizmu prawniczego. Tym, co ma łączyć wszystkie te nurty, jest wspólne przekonanie o zignorowaniu lub przynajmniej niedocenianiu przez konstytucjonalizm prawniczy społecznych i politycznych aspektów funkcjonowania konstytucji na rzecz silnego eksponowania rozdziału pomiędzy prawem a polityką, jak również między prawem a społeczeństwem.

Sam autor w opozycji do konstytucjonalizmu prawniczego buduje pojęcie konstytucjonalizmu obywatelskiego, który ma być bardziej umiarkowaną wersją konstytucjonalizmu demokratycznego. Swój wywód poprzedza uwagą, że istnieje konsensus wśród badaczy z dziedziny nauk politycznych, że demokracja przedstawicielska znajduje się w kryzysie, co może zdradzać nam, w którym kierunku podążą rozważania. Blokker dodaje także, że demokracja konstytucyjna może wzrastać wyłącznie, jeżeli projekt instytucjonalny przewiduje miejsce na obywatelskie zaangażowanie i *pozwała obywatelom oraz ruchom społeczeństwa obywatelskiego efektywnie współpracować z polityczno-prawnymi instytucjami, oraz – co nawet ważniejsze – przyczyniać się do formułowania decyzji i znaczenia zasad, które mają wpływ i kształtują polityczną wspólnotę* (s. 2). Holender proponuje zatem położenie nacisku na instytucje demokracji bezpośredniej. Dla Blokкера esencją ustroju demokratycznego są

the social and political aspects of the constitution, in favour of strong emphasis on the separation between law and politics, as well as between law and society.

The author himself, in opposition to legal constitutionalism, builds the concept of “civic” constitutionalism, which is to be a more moderate version of democratic constitutionalism. The author’s point of view is preceded by the observation that there is a consensus among researchers in the political sciences that representative democracy is in crisis. Blokker also adds that constitutional democracy can only grow if the institutional design provides a place for civic engagement and allows citizens and civil society movements to cooperate effectively with the political-legal institutions and, even more importantly, to contribute to the formulation of decisions and the meaning of principles which influence and shape the political community (p. 2). The author proposes that emphasis should be put on institutions of direct democracy. For Blokker, referendums and local government are the essence of the democratic system. However, the author does not make any effort to explain why he chooses these from a wide range of civil society institutions. Blokker overlooks the possible role of the third sector, trade unions and professional self-governments. On the one hand, therefore, he carries out a kind of apotheosis of the political system, and on the other hand, he understands it narrowly. At the same time, all other systems (e. g. legal system) are considered undemocratic and technocratic.

referenda i lokalny samorząd. Autor nie podejmuje jednak trudu, by wyjaśnić, dlaczego z całego wachlarza instytucji społeczeństwa obywatelskiego wybiera właśnie te. Blokker przemilcza ewentualną rolę trzeciego sektora, związków zawodowych, czy samorządów zawodowych. Z jednej zatem strony dokonuje swoistej apoteozy systemu politycznego, a z drugiej strony rozumie go zdumiewająco wąsko. Równocześnie wszystkie inne systemy (np. system prawny) uznaje za niedemokratyczne i technokratyczne.

Przeciwko takiemu selektywnemu podejściu do sfery ludzkich działań o charakterze politycznym można sformułować pewien poważny zarzut. Wydaje się, że autor ignoruje brak tradycji silnego samorządu terytorialnego czy instytucji referendum w państwach EŚW, nie zważając przy tym na ewentualne konkurencyjne formy społeczeństwa obywatelskiego mające większe tradycje w społeczeństwach EŚW (np. związki zawodowe). Brak uwzględnienia kontekstu społeczno-kulturowego jest szczególnie widoczny wtedy, gdy Blokker, cytując H. Arendt, czyni zarzut demokracjom EŚW, iż stworzyły sferę publiczną dla przedstawicieli ludu, a nie dla ludu jako takiego (s. 173). Szkoda jednak, że badacz nie idzie dalej i nie podejmuje znacznie bardziej interesującego problemu: jak w państwie, w którym przeciętny obywatel pracuje 1963 godziny w skali roku (OECD 2017), a jednocześnie niemal co drugi (42,7%; GUS 2016) żyje w niedostatku miałyby funkcjonować demokracja bezpośrednia. W jaki sposób miałyby przełożyć się na reaktywację demokratycznego etosu i demokratycznych

A serious objection can be made against such a selective approach to the sphere of political activity. It seems that the author simply ignores the lack of tradition of a strong local self-government or referendum institution in the CEE countries, without taking into account potential competitive institutions of civil society with greater traditions in CEE societies (e. g. trade unions). The lack of consideration of the socio-cultural context is particularly noticeable when Blokker, quoting H. Arendt, accuses the democracies of CEE countries of creating a public sphere for representatives of the society, not for the societies themselves (p. 173). However, it is a pity that he does not go further and does not address a much more interesting problem: how is direct democracy possible and how would it revive the democratic values and spirit in a country where an average citizen works almost 2000 hours yearly and almost every second (42.7%; GUS 2016) citizen lives in a state of poverty? (OECD 2017). Without addressing these economic and social problems, the authors' recipe remains only another theoretical fantasy – although fascinating, most likely not applicable in reality, and in the worst case, one that would lead to the opposite effect than revival of the democratic ethos.

Blokker is aware of some historical problems. At some point he says: "while the common explanation for weak civil societies has been cultural, historical, and even civilizational, the argument here will be that the main problem might lie elsewhere, that is, a problematic or at the very least uneven design and

wartości? Bez zmierzenia się z tymi problemami o charakterze ekonomiczno-społecznym recepta Holendra pozostaje tylko kolejną teoretyczną fantazją – jakkolwiek fascynującą, to najprawdopodobniej nie mogącą mieć realnego zastosowania lub, co gorsza, taką, która prowadziłaby do odwrotnych skutków aniżeli reaktywacja demokratycznego etosu.

Nie jest jednak tak, że Blokker jest zupełnie nieświadomy pewnych historycznych zaszłości. W pewnym momencie stwierdza: *choć wspólne przyczyny słabego społeczeństwa obywatelskiego, mają charakter kulturowy, historyczny, a nawet cywilizacyjny (...) to główny problem może leżeć gdzie indziej, to znaczy, polegać na problematycznym czy przynajmniej nierównym projekcie i implementacji konstytucyjnej demokracji* (s. 2). Do czynników tych podchodzi jednak lekceważąco – nie jako do okoliczności, do których powinno dopasować się ewentualny program naprawczy, a jako do pewnych ograniczeń, które powinny zostać przezwyciężone. Można zatem powiedzieć, że Blokker paradoksalnie powiela ten sam błąd, który dostrzegł w konstytucjonalizmie prawniczym, mianowicie deprecjonuje inne formy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz absolutyzuje te preferowane przez siebie. Co więcej, można uzupełnić powyższą krytykę o stwierdzenie, że jego recepty wpisują się w logikę „przeszczepiania” instytucji z zachodnich demokracji liberalnych, a to – jak pokazują doświadczenia EŚW z lat 90. – nie musi zakończyć się sukcesem (Bugarič 2015).

implementation of constitutional democracy” (p. 2).

This is however disregarded and treated not as circumstances for which a repair programme should fit, but as certain constraints to be overcome. It can therefore be said that Blokker reproduces the same mistake that he saw in legal constitutionalism – he also devalues other forms of functioning of civil society. Moreover, the above criticism can be supplemented by a statement that his prescriptions represent the same logic of transplanting institutions from Western liberal democracies, which, as the experiences of CEE in the 1990s showed, does not have to be successful (see. Bugarič 2015).

Blokker did not manage to propose a convincing political formula for the CEE countries. The reasons for this failure include, on the one hand, neglecting the specificity and experience of the region and, on the other hand, adopting too narrow perspective that omits many areas of social life, the analysis of which would provide a valuable perspective to draw conclusions that would be more in line with the CEE reality. Such a perspective could be found in education, including legal education, which critical analysis could explain us the staggering career of the legal constitutionalism after 1989.

Benjamin Kutsyuruba (2011) provides us with an interesting perspective on education. This author, analysing the evolution of Ukrainian education after the collapse of the USSR, comes to the conclusion that no real transformation

Blokker nie zdołał zaproponować przekonującej recepty na przemianę ustrojową dla państw EŚW. Przyczyny tej porażki wynikają z jednej strony z nieuwzględnienia specyfiki i doświadczeń regionu, a z drugiej strony z przyjęcia zbyt wąskiej perspektywy i ominięcia wielu płaszczyzn życia społecznego, których analiza dostarczyłaby cenną perspektywę pozwalającą wyciągnąć bardziej przystające do rzeczywistości EŚW wnioski. Taką płaszczyzną jest chociażby edukacja, w tym edukacja prawnicza, której krytyczna analiza może doprowadzić do wytłumaczenia zawrotnej kariery konstytucjonalizmu prawniczego po roku '89.

W kontekście szeroko rozumianej edukacji ciekawą perspektywę dostarcza nam Benjamin Kutsyuruba (2011). Autor ten, analizując ewolucję ukraińskiej edukacji po rozpadzie ZSRR, dochodzi do wniosku, że w tej sferze nie doszło tak naprawdę do żadnej transformacji. Wskazuje, że pierwszym krokiem reformatorów po rozpadzie ZSRR było usunięcie z edukacji elementów ideologii marksizmu-leninizmu, którą miały zastąpić filozofia demokratycznego liberalizmu i etyczny pluralizm. Tymczasem dwadzieścia lat po rozpadzie Bloku Wschodniego okazuje się, że oparcie edukacji na nowym paradygmacie nie udało się. Na poziomie instytucjonalnym uniemożliwiła to biurokracja będąca pozostałością po totalitarnej przeszłości. Na poziomie społecznym przeszkodę stanowiła autorytarna mentalność zakorzeniona w różnego rodzaju praktykach, w tym praktykach instytucjonalnych. Taka diagnoza staje się szczególnie inte-

has taken place in this sphere. He points out that the first step of the reformers after the collapse of the USSR was to remove elements of Marxism-Leninism from education, which was to be replaced by the philosophy of democratic liberalism and ethical pluralism. Twenty years after the Eastern Bloc disintegration, however, it turned out that basing education on the new paradigm was unsuccessful. At an institutional level, this was prevented by the bureaucracy – a remnant of totalitarian past. At the social level, authoritarian mentality rooted in a variety of practices, including institutional practices, was an obstacle. Such a diagnosis becomes particularly interesting if one agrees with Kutsyuruba that the sphere of education is a kind of mirror of a society, in which values and belief systems prevailing in a given society are reflected. The disintegration of the previous system had little impact on the system of values and social practices. As a result, today's education still shows the legacy of really existing socialism: authoritarian pedagogy, modernist paradigm based on instrumental rationality, metanarratives, final truths and solutions. E. Nowak points out that the education process cannot play its role in the democratisation of the society, if students do not experience this democracy in their everyday life at university. The reason for this state of affairs is that, according to Nowak, the Polish democracy still bears post-totalitarian traits, which in the sphere of education can be seen at the level of relations between academic teachers and students, in which it duplicates hierarchical and subjective

resująca, jeżeli zgodzić się z Kutsyurubą, że sfera edukacji to swego rodzaju lustro społeczeństwa, w którym odbijają się obowiązujące wartości i systemy przekonań. Rozpad poprzedniego ustroju miał niewielki wpływ na system wartości i praktyki społeczne. W konsekwencji w dzisiejszej edukacji można wciąż dostrzec spuściznę realnego socjalizmu: autorytarną pedagogiką, modernistyczny paradygmat oparty na racjonalności instrumentalnej, metanarracjach i ostatecznych prawdach i rozwiązaniach. Taka perspektywa zazębia się z przekonaniem wyrażonym w polskim piśmiennictwie – E. Nowak zwraca uwagę, że proces edukacji nie może odegrać swojej roli w demokratyzacji społeczeństwa, jeżeli studenci nie doświadczają tej demokracji w swoim codziennym życiu na uniwersytecie. Według Nowak powodem takiego stanu rzeczy jest fakt, że rodzima demokracja wciąż nosi znamiona posttotalitarne, co w sferze edukacji jest widoczne na poziomie relacji między uczonymi a uczącymi. W stosunkach tych powiela się relacje hierarchiczne i poddańcze, a niezależność w myśleniu jest raczej zwalczana aniżeli krzewiona (Nowak 2013: 2).

Z powyższym problemem zbiega się jeszcze jeden: globalne tendencje doskazywania edukacji do wymogów gospodarki wolnorynkowej. Jak tłumaczy M. C. Nussbaum (2016), jeszcze do niedawna humanistyka była czymś centralnym dla edukacji, ponieważ widziano w niej tę dziedzinę, która jest kluczowa w kształtowaniu obywateli i demokratycznych postaw. Współcześnie jednak, w związku z nadmiernym naciskiem na

relations, while independence of thinking is repressed rather than cultivated (Nowak 2013).

Worse still, there is another problem of global tendencies to adapt education to the requirements of the free market economy. As M. C. Nussbaum (2010) explains, until recently, humanities were central to education, because it was seen as crucial for shaping democratic citizens. Nowadays, however, due to the excessive emphasis on economic growth, education is reduced to the role of producing economically resourceful individuals, instead of critical citizens willing to participate in democratic dialogue. Despite the lagging education systems in the CEE countries, these tendencies do not have an impact on their condition. Education in the region is, therefore, on the one hand, post-authoritarian, whereas on the other it becomes more and more often the subject of neo-liberal reforms. As a result, education is unable to fulfil its social role – it does not educate conscious individuals prepared for functioning in democratic realities. The reforms of the 1990s did not lead to the democratisation of education and an emphasis on civic ethos, but were aimed primarily at adapting it to the logic of the market economy (Meyer 1993) and possibly excluding ideological content. As a result, education and the curriculum became subject to ‘massification’ and were de-ideologised. However, there was no new political philosophy that would have taken an empty place after Marxism-Leninism, which actually ceased to function as an official ideology in the 1970s and was replaced by

wzrost gospodarczy, rola edukacji zostaje sprowadzona do produkowania ekonomicznie zaradnych jednostek, a nie krytycznych obywateli, gotowych uczestniczyć w demokratycznym dialogu.

Edukacja w tym regionie nosi zatem z jednej strony znamiona postautorytarne, z drugiej strony coraz częściej jest przedmiotem reform o neoliberalnym charakterze. W konsekwencji edukacja nie radzi sobie z realizowaniem swojej społecznej funkcji, nie kształci świadomych jednostek przygotowanych do funkcjonowania w demokratycznych realiach. Reformy lat 90. nie doprowadziły bowiem do demokratyzacji edukacji i położenia nacisku na etos obywatelski, a miały na celu przede wszystkim dostosowanie jej do logiki gospodarki rynkowej (Meyer 1993) i ewentualne wyrugowanie treści ideologicznych. W efekcie doszło do umasowienia edukacji i deideologizacji programów nauczania. Nie doszło natomiast do wytworzenia się jakiejś nowej filozofii politycznej, która zajęłaby miejsce po marksizmie-leninizmie, gdy ten faktycznie przestał pełnić funkcję oficjalnej ideologii w latach 70. i został zastąpiony technokratyzmem, podobnym w swej istocie do tego dominującego w polityce po '89. Można zatem powiedzieć, że po oficjalnej doktrynie poprzedniego ustroju pozostała próżnia konstytuująca puste znaczące – brak ukształtowania się nowej filozofii politycznej w post-transformacyjnej rzeczywistości uniemożliwił identyfikację i delegitymizację poprzednich praktyk, co musiało wiązać się z ich dalszą reprodukcją.

Powyższa diagnoza jest szczególnie

technocraticism, similar in its essence to the one supposed to dominate politics after 1989. It can therefore be said that after the official doctrine of the previous system, the void left that constituted a kind of emptiness of an empty meaning – the lack of formation of a new political philosophy in the post-transformational reality made it impossible to identify and delegitimise previous practices, which had to be associated with their inevitable reproduction.

The above diagnosis is particularly applicable to legal education, which may explain the phenomenon of legal constitutionalism in post-transformational reality. Technocraticism of the political reality and the primacy of instrumental reason in general education are reflected in the primacy of legal positivism in the area of legal education and the 'closure in the world of texts' (Ehrlich 1964) that results from it. The bursting out of Marxism-Leninism's ideology in the 1970s allowed for dominance of methodological positivism, which permanently shaped the model of legal education (Zirk-Sadowski 1994). The changes after 1989 did not concern neither the way of perceiving the law in its ontological dimension nor the methods of teaching law, and they were limited only to de-ideologisation and even more extensive dogmatisation of the legal curriculum, as well as the massification of studies. In conclusion, therefore, it can be said that the reforms that took place in the area of legal education have been designed to adapt legal education to the needs of the free market rather than to reflect on political philosophy in any way. What

aplikowalna do edukacji prawniczej i może tłumaczyć fenomen konstytucjonalizmu prawniczego w posttransformacyjnej rzeczywistości. Odbiciem technokratyzmu obecnego w rzeczywistości politycznej oraz prymatu rozumu instrumentalnego w edukacji ogólnej była w sferze edukacji prawniczej dominacja pozytywizmu prawniczego i wynikające z niej *zamknięcie w świecie tekstów* (Ehrlich 1964, krytykował dogmatykę prawa za redukcjonizm badawczy – ograniczenie badania prawa do badania tekstów prawnych przy pomocy metod językowych, z jednoczesnym zignorowaniem otoczenia polityczno-społecznego, w którym teksty te funkcjonują). Wypalenie się ideologii marksizmu-leninizmu w latach 70. umożliwiło panowanie metodologicznego pozytywizmu, co trwale ukształtowało model edukacji prawniczej (Zirk-Sadowski 1994, który pokazuje, że pozytywizm był ideologią, która umożliwiła prawnikom praktykującym w okresie realnego socjalizmu uniknięcie nadmiernej indoktrynacji i stąd jego początków należy poszukiwać w pierwszych latach po wojnie wraz z instalacją socjalistycznego reżimu). Zmiany po '89 nie dotyczyły ani sposobu postrzegania prawa w jego ontologicznym wymiarze, ani metod nauczania prawa, a sprowadzały się jedynie do deideologizacji i jeszcze dalej idącej dogmatyzacji prawniczych programów nauczania, a także umasowienia studiów. Podsumowując zatem ten fragment, można powiedzieć, że reformy, które miały miejsce w sferze edukacji prawniczej, miały raczej na celu dostosowanie edukacji prawniczej do potrzeb wolnego rynku, aniżeli wy-

has not changed is the methodology of teaching and old habits of students and teachers (Meyer 1993: 236). Legal positivism and the resulting 'closure of texts' became the basis for the proliferation of legal constitutionalism.

Although the above-mentioned perspective would require in-depth reflection, it seems that the condition of education in the CEE countries, in addition to the lack of a tradition of direct democracy and certain socio-economic limitations, makes Blokker's recipe at least debatable. The changes it proposes do not affect the root causes of the contemporary democratic crisis in CEE. Therefore, I would rather have a chance to reactivate the democratic ethos first of all in the reform of education (especially legal education) and then the development of institutions of direct democracy. Democracy is more than just a formally accepted system or a set of institutions – democracy begins with mind, or as J. Dewey pointed out, democracy is a form of life.

nikały z jakiegokolwiek refleksji na temat filozofii politycznej. To, co natomiast nie uległo zmianie, to metodologia nauczania i stare nawyki studentów i nauczycieli (Meyer 1993: 236). Pozytywizm prawniczy i wynikające z niego *zamknięcie w sferze tekstów* stało się natomiast podłożem dla rozkwitu konstytucjonalizmu prawniczego.

Choć zatem wyżej zarysowana perspektywa wymagałaby pogłębionej refleksji, to wydaje się, że kondycja edukacji w państwach EŚW obok braku tradycji demokracji bezpośredniej i pewnych ograniczeń społeczno-ekonomicznych czyni receptę Blokera co najmniej dyskusyjną. Proponowane przez niego zmiany nie dotyczą bowiem sedna współczesnego kryzysu demokracji w EŚW. Stąd szansa na reaktywowanie etosu demokratycznego upatrywałbym raczej w pierwszej kolejności w reformie edukacji (zwłaszcza prawniczej), a dopiero następnie w położeniu nacisku na instytucje demokracji bezpośredniej. Demokracja to bowiem coś więcej aniżeli formalnie przyjęty ustrój czy zbiór instytucji – demokracja zaczyna się w umysłach, czy, jak wskazywał J. Dewey, jest formą życia.

# O kryzysie prawa jako dziedziny wiedzy

**Wróbel**

## On the crisis of law as a field of knowledge

**Marcin Wróbel**

Prawnik i kulturoznawca, doktorant na Wydziale Prawa  
i Administracji oraz w Instytucie Socjologii Uniwersytetu  
Jagiellońskiego

Law and cultural studies graduate, PhD candidate at Faculty  
of Law and Administration and Institute of Sociology  
(Jagiellonian University in Kraków)

[marcin.m.wrobel@uj.edu.pl](mailto:marcin.m.wrobel@uj.edu.pl)

Paul Blokker postanowił podjąć trudny temat, jakim jest kryzys demokracji w krajach Europy Środkowej. Nie byłoby w tym nic zaskakującego, gdyby nie to, że autor ten podjął tę tematykę już w roku 2014, w czasie, gdy kryzys ten dopiero nabierał tempa, swoje pełne rozmiary osiągając w latach późniejszych – w moim odczuciu jego najpełniejszą „realizacją” jest obecna, trwająca od półtora roku sytuacja w Polsce.

Zagadnieniem, które w kontekście książki Blokkera interesuje mnie jednak najbardziej, jest postawiona przez niego teza o silnej pozycji prawniczego konstytucjonalizmu w Europie Środkowej i Wschodniej. Podobny argument podnosi także Grażyna Skąpska (2011) w pracy *From “Civil Society” to “Europe”*. W moim odczuciu trwający w Polsce kryzys jest także kryzysem konstytucjonalizmu jako nauki i prawniczego języka – jeszcze niedawno narzędzia porządkującego rzeczywistość, obecnie zaś zupełnie niezdolnego do opisu zachodzących przemian, które wymykają się prostym kategoriom legalności, zgodności z normą wyższego rzędu lub nawet pojęciom odwołującym się do praw człowieka, czy konstytucyjnie rozumianych wartości. W świetle takich wydarzeń w Polsce chciałbym ocenić tezę Blokkera.

Blokker rozumie prawniczy konstytucjonalizm jako konstytucjonalizm nega-

Paul Blokker decided to approach the difficult subject of the crisis of democracy CEE countries. It would not be surprising if not for the fact that the book was written in 2014, at a time when the crisis was only gaining momentum, reaching its full size later – in my opinion, its fullest “realisation” is the current situation of Poland.

However, what interests me most in the context of Blokker’s book is his thesis on the strong position of legal constitutionalism in Central and Eastern Europe (CEE). A similar argument is also put forward by Grażyna Skąpska (2011) in the work *From “Civil Society” to “Europe”*. In my opinion, the crisis in Poland is also a crisis of constitutionalism as a science and legal language, a tool that until recently was an instrument of ordering reality, and which is now completely incapable of describing the changes that are taking place. The ongoing processes escape simple categories of legality, compliance with a higher-ranking norm or even notions referring to human rights or constitutionally understood values. In the light of such an interpretation of events in Poland, I would like to evaluate Blokker’s thesis.

Blokker understands legal constitutionalism as a negative constitutionalism – emphasising the limitation of political power. At the same time,

tywny – kładący nacisk na ograniczanie władzy politycznej. Jednocześnie zaznacza, że jest to trend dominujący nie tylko w teoretycznej refleksji nad prawem, ale i w praktyce. Z uwagi na wymienione cechy w polskim kontekście zjawisku temu bardziej odpowiadałoby pojęcie dogmatyki prawa konstytucyjnego. Autor w swojej pracy argumentuje, że prawniczy konstytucjonalizm zajął mocną pozycję w opisywanych przez niego krajach EŚW.

Podobny wniosek można wyciągnąć także z książki Grażyny Skąpskiej. Choć praca ta powstała w innym czasie i stawiała sobie inne cele, to ma zbliżone, co dla mnie w danym momencie istotne, rozumienie prawniczego konstytucjonalizmu – kierujące naszą uwagę w stronę dogmatyki prawa konstytucyjnego. Skąpska (2011: 229, tłum. własne) zauważa, że:

„Postkomunistyczny konstytucjonalizm odznacza się jeszcze kolejnym istotnym napięciem. Obok napięcia pomiędzy «nacjonalizmem» a «europeizmem» i napięcia pomiędzy literalną interpretacją przepisów konstytucji w duchu pozytywizmu prawniczego, a szeroką, łączącą semantykę przepisów konstytucji z szerokim i otwartym rozumieniem przepisów, które mają głębokie filozoficzne i moralne podbudowy, istnieje także napięcie pomiędzy obecną, ponadczasową interpretacją konstytucji, a interpretacją odwołującą się do historycznych doświadczeń społeczeństwa obywatelskiego i obywatelstwa w EŚW”.

Podobne podejście rozwija także Blokker (s. 166; tłum. własne), wielokrot-

he points out that this is a dominant trend not only in theoretical reflection on the law, but also in practice. Due to the above-mentioned features, in the context of Poland, the notion of dogmatism of constitutional law would be more appropriate. In his work, he argues that legal constitutionalism has taken a strong position in the CEE countries. A similar conclusion can also be drawn from Grażyna Skąpska's book. Although this work originated at a different time and set itself different goals of what is important at a given moment in time, it is a similar understanding of legal constitutionalism – directing our attention towards the dogma of constitutional law. Skąpska (2011: 229) notes that:

“Post-communist constitutionalism is characterised by yet another important tension. next to the tension between «nationalism» and «Europeism», and the tension between the literal interpretation of constitutional provisions in the spirit of legal positivism and the broad interpretation linking the semantics of constitutional provisions with the broad and open-ended provisions with deep philosophical and moral underpinnings, there is the tension between the a-historical, timeless interpretation of the constitution, and the interpretation which appeals to the historical experiences of civil society and citizenship in ECE.”

A similar approach is also developed by Blokker (p. 166) who refers many times to the book by Grażyna Skąpska:

“The absence of ‘constitutional patriotism’ and integration around the constitution is not a prominent issue in

nie zresztą przywołując cytowaną książkę Grażyny Skąpskiej:

„Brak patriotyzmu konstytucyjnego i integracji wokół konstytucji nie jest istotnym zagadnieniem w teoretycznej debacie, pomimo tego, że, jak wierzę, powinien być szerzej dyskutowany. Powracając do głównego teoretycznego argumentu obecnego u Blokkera, konstytucjonalizm, który będzie bardziej podatny na interakcje pomiędzy konstytucją z jednej, a polityką i społeczeństwem obywatelskim z drugiej strony, może skutecznej rozbudzać powszechne przywiązanie do konstytucyjnych idei i wartości”.

O ile uwagi te można było uznać za aktualne jeszcze kilka lat temu, o tyle niemałą trudność sprawia ich odniesienie do obecnego kryzysu konstytucyjnego w Polsce – tak odmiennego od sytuacji Węgier czy Rumunii. Odmienne przede wszystkim dla prawnika, dla którego kategoria legalności lub nielegalności działań podejmowanych przez rządzących ma istotne znaczenie (dodajmy, że wielu publicystów o różnych poglądach politycznych uważa, że kluczowe decyzje polityczne podejmowane są w Polsce w sposób nieformalny, nierzadko z pominięciem osób sprawujących kluczowe z punktu widzenia Konstytucji stanowiska w państwie; trudność identyfikacji faktycznego ośrodka podejmowanych decyzji stanowi „dodatek” do sytuacji kryzysu w Polsce). Różnica sprowadza się do zagadnienia legalności. Otóż przemiany ustrojowe, które można było zaobserwować na Węgrzech czy w Rumunii miały legalny charakter. Szczególnie wyraźnie widać

theoretical debate, but should be more widely discussed, I believe. Returning to the thrust of the theoretical argument in the book, a constitutionalism more prone to sustained interaction between the constitution on the one hand, and political and civil society on the other can stimulate more effectively a widespread attachment to constitutional ideas and values.”

While these comments can be considered applicable to the situation a few years ago, their reference to the current situation of the constitutional crisis in Poland, so different from that of Hungary or Romania, makes it very difficult. This is particularly difficult for lawyers, for whom the category of legality or illegality of actions taken by the politicians is of vital importance. The difference is the issue of legality. The political changes in Hungary and Romania were legal. This was particularly evident in case of Hungary, where decisions on amending the constitution, regardless of their assessment, were taken by a parliament in which the winning party had the constitutional majority – and therefore had a formal mandate to implement the proposed changes in the system. Polish “constitutional crisis” consists of a long series of actions, some of which are dubious, while the illegality of others is clear and unquestionable among all those associated with “legal constitutionalism”. There were, however, quasi-expert voices that claimed that the ruling party’s actions were legal. This is a crucial fact for the reasons expressed below.

I will try to assess one of Blokker’s main theses in the above-mentioned

było to w przypadku Węgier, gdzie decyzje dotyczące zmiany konstytucji, niezależnie od ich oceny, podejmowane były przez parlament, w którym zwycięska partia dysponowała większością konstytucyjną – a więc posiadała formalny mandat do przeprowadzania zaproponowanych przez siebie zmian ustroju. Przypadek polski jest jaskrawie odmienny, a cała sytuacja tzw. kryzysu konstytucyjnego składa się z długiej serii działań, z których legalność części jest wątpliwa, zaś nielegalność pozostałych jawna i nie budząca najmniejszej wątpliwości wśród wszystkich osób posiadających przynajmniej wystarczającą wiedzę w zakresie *legal constitutionalism*. Każdy, kto śledził debatę publiczną dotyczącą tego zagadnienia, musiał jednak zauważyć, że pojawiały się głosy opisywane bądź stylizowane na eksperckie, które formułowały przeciwną opinię, wspierającą tezę o legalności działań podejmowanych przez rządzących. Fakt ten ma w moim odczuciu bardzo istotne znaczenie, do czego odniosę się poniżej.

W świetle powyższej opinii o wydarzeniach kryzysu konstytucyjnego w Polsce spróbuję ocenić jedną z głównych tez pracy Blokera. Autor *New Democracies in Crisis?* jasno zaznacza swoje stanowisko dotyczące prawniczego konstytucjonalizmu w krajach EŚW, podkreślając, że państwa te przeszły zwrot w stronę dogmatyki prawa konstytucyjnego. Patrząc na to zdanie z punktu widzenia sytuacji w Polsce, chciałoby się powiedzieć, że autor ten całkowicie się myli, a jednak ma pełną rację.

Nie ulega wątpliwości, że, próbując ocenić tę tezę Blokera z prawnicze-

perspective. The author of 'New Democracies in Crisis?' makes clear that he believes that CEE countries are dominated by dogmatism in the constitutional law. From the Polish perspective one would like to say that the author is completely wrong, and yet he is quite right.

There is no doubt that when trying to evaluate Blocker's thesis from a legal point of view, one should come to the conclusion that an ongoing constitutional crisis in Poland is precisely a crisis of legality, understood in the most positivist way possible, a crisis of formalised interpretation of the regulations, which until recently were regarded as unquestionable. As I pointed out at the beginning of this paper, I believe that the constitutional crisis is a legal crisis in an area of knowledge, whose ability to organise and describe social life has (in my opinion effectively) been questioned. What is perhaps more important in the whole Polish constitutional crisis is calling into question the role of dogmatism of the constitutional law not only as a field of knowledge, but also as a tool for legitimising decisions of the Constitutional Tribunal. This significant combination of two seemingly different functions makes the institutional crisis simultaneously a crisis of the knowledge domain, and at the same time a weakness of this domain, one of the causes of the institutional crisis. A strong dogmatic position in the constitutional law, at the expense of constitutionalism based on values, could have contributed significantly to the current situation. The undermining of this longstanding

go punktu widzenia, należałoby dojść do wniosku, że trwający w Polsce kryzys konstytucyjny jest właśnie kryzysem legalności, rozumianej w sposób jak najbardziej pozytywistyczny, kryzysem sformalizowanej interpretacji przepisów uznawanych jeszcze do niedawna za niebudzące żadnej wątpliwości. Jak zaznaczałem na początku tego tekstu, uważam, że kryzys konstytucyjny obejmuje prawo jako dziedzinę wiedzy, której zdolność do porządkowania i opisywania życia społecznego została (w moim odczuciu skutecznie) zakwestionowana. Co więcej, być może istotniejsze jest zakwestionowanie roli dogmatyki prawa konstytucyjnego nie tylko jako dziedziny wiedzy, ale także narzędzia legitymizującego decyzje Trybunału Konstytucyjnego. Ten istotny spłot dwóch, zdawałoby się odmiennych funkcji, powoduje, że kryzys instytucjonalny jest jednocześnie kryzysem dziedziny wiedzy, a jednocześnie słabość tej dziedziny nauki jest jedną z przyczyn kryzysu instytucjonalnego. Mocna pozycja dogmatyki prawa konstytucyjnego kosztem konstytucjonalizmu opartego o wartości mogła znacząco przyczynić się do zaistnienia obecnej sytuacji. Podważenie tej, przez wiele lat zasadniczo stabilnej, funkcji, jaką pełnił prawniczy konstytucjonalizm, może prowadzić do znaczących konsekwencji, z których potencjalnie najistotniejszą może być zmiana (znaczące wzmocnienie) pozycji władzy politycznej w Polsce.

Wychodząc zatem poza ocenę decyzji poszczególnych organów stosujących przepisy prawa, chciałbym powrócić do zasygnalizowanej powyżej kwestii

fundamentally stable function that the constitutionalism of law could lead to significant consequences, of which the most important potentially could be a change – a significant strengthening – of the position of political power in Poland.

Therefore, going beyond the assessment of decisions of the various bodies applying the law, I would like to return to the ‘expert’ opinions on the legality of actions that were clearly illegal. I think it is extremely important, and up to now it has been overlooked, that a lot of effort was put into creating an illusion of legality. To maintain such an impression, various techniques have been used, from which it is worth to mention opinions of “experts” or creating the impression of ongoing disputes on interpretation of legal provisions. Of course, the arguments put forward by the supporters of the contested decisions were extremely diverse and, at the same time, internally inconsistent – but they have clearly played their part in ensuring some public support for the changes that were adopted.

This shows that the above quoted Blokker’s thesis is true. Regardless of how decisions made during the constitutional crisis in Poland should be judged, it should be noted that one of the important features of these decisions was the necessity to present them as legal, compliant with the binding procedures, compliant with higher standards. It was not decided to invoke only arguments stressing the necessity of such decisions, for example because of the following reasons the welfare of the general public (or the nation) or the need to sanction the

„eksperckich” opinii dotyczących legalności działań, których nielegalności była oczywista. Uważam, że niezwykle istotną, a do tej pory pomijaną, kwestią było budowanie w trakcie kryzysu konstytucyjnego pozorów legalności niektórych z podejmowanych działań. W celu podtrzymywania takiego wrażenia sięgano po różne techniki, z których warto wymienić opinie „ekspertów”, czy też kreowanie pozornych sporów interpretacyjnych. Oczywiście argumenty przedstawiane przez zwolenników kwestionowanych decyzji były niezwykle różnorodne, a jednocześnie wewnętrznie niespójne – jednak najwyraźniej skutecznie spełniły swoją funkcję zapewnienia poparcia społecznego dla wprowadzanych zmian.

Pokazuje to, że cytowana powyżej teza Blokkera jest prawdziwa. Niezależnie od tego, jak oceniać decyzje podejmowane w toku kryzysu konstytucyjnego w Polsce, należy zwrócić uwagę, że jedną z istotnych cech tych decyzji była próba przedstawiania ich jako legalnych, zgodnych z obowiązującymi procedurami, zgodnych z normami najwyższego prawa. Nie zdecydowano się na odwoływanie się wyłącznie do argumentów podkreślających konieczność takich decyzji z uwagi na np. dobro ogółu (lub narodu), czy konieczność sanacji państwa. Wydawać by się mogło, że zwrot w kierunku prawniczego konstytucjonalizmu był tak mocny, że podejmowanie nielegalnych decyzji wymaga przedstawienia ich jako legalnych. Jednocześnie sytuacja kryzysu konstytucyjnego w Polsce pokazuje w moim odczuciu bezradność nauk prawnych jako

state. The legal constitutionalism was so strong that taking illegal decisions requires presenting them as legal. At the same the constitutional crisis in Poland shows, in my opinion, the helplessness of legal science as a tool for clarifying reality. Without the reference to public debate or to sociological or anthropological explanations one cannot provide an accurate description of the constitutional crisis in Central Europe.

narzędzia wyjaśniania rzeczywistości.  
A brak odniesienia się do debaty publicz-  
nej czy odwołania się do socjologicznych,  
czy antropologicznych wyjaśnień nie da  
trafnego opisu kryzysu konstytucyjnego  
toczącego Europę Środkową.

# Konstytucjonalizm prawniczy czy konstytucjonalizm dla prawników?

**Czarnota**

**Legal constitutionalism  
or constitutionalism  
for lawyers?**

**Adam Czarnota**

Professor wydziału Prawa Uniwersytetu Nowej Południowej  
Walii w Sydney, patron Centrum Edukacji Prawniczej i Teorii  
Społecznej UWr

Associate Professor at the Faculty of Law of the University  
of New South Wales in Sydney, patron of the Centre for Legal  
Education and Social Theory (University of Wrocław)

[a.czarnota@unsw.edu.au](mailto:a.czarnota@unsw.edu.au)

Książka Paula Blokkera jest zatytułowana „Democracy in Crisis? A Comparative constitutional study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia”. Książka została opublikowana w 2014 roku. Biorąc pod uwagę okres badań, pisania oraz redagowania i proces publikacji, książka oparta jest na materiale empirycznym sprzed fali nazwanej teraz populizmem. Zapewne z wyjątkiem Węgier, gdzie reformy konstytucyjne Fideszu i rządu Orbana zaczęły się najwcześniej. W kontekście publikacji ukazujących się w Polsce nt. konstytucjonalizmu książka Paula Blokkera jest odświeżająca. Podejście Blokkera to podejście socjologa polityki a nie dogmatyka prawa konstytucyjnego. Dużo jest więc w niej koncepcji teoretycznych, a materiał empiryczny nie ogranicza się do tekstów prawnych, lecz obejmuje idee i ruchy społeczne.

Książka Blokkera to próba wpisania zmian konstytucyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej w szerszy kontekst przemian ustrojowych w Europie. Blokker nie jest skoncentrowany na specyfice krajów postkomunistycznych, ale traktuje je jako część podlegającego zmianom społecznym i ustrojowym kontynentu europejskiego. Badacze transformacji wschodnio-europejskiej jak i badacze zmian prawnych czy ustrojowych w regionie z reguły przyjmują

Paul Blokker’s book “Democracy in Crisis? A Comparative constitutional study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia” was published in 2014. Taking into account the period of research, writing, editing, and publishing, the book is based on empirical material prior to the wave of what is now called populism – perhaps with the exception of Hungary, where the constitutional reforms of Fidesz and Orbán’s government began first. In the context of papers on constitutionalism published in Poland, Paul Blokker’s book is refreshing. He presents a perspective of a sociologist of politics, and not a dogmatist of the constitutional law. He uses a lot of theoretical concepts, while empirical material is not limited to legal texts, but covers also social ideas and movements.

Blokker’s book is an attempt to integrate constitutional changes in Central and Eastern Europe into the broader context of systemic changes in Europe. Thus, the blocker is not mounted on the specific features of the post-communist countries, but it treats them as a part of Europe, which is subject to social and political changes. Researchers of the East European transformation, as well as researchers of legal and systemic changes in the region usually take a particular approach. It is therefore

podejście partykularne. Pisze się więc o specyfice przejścia od komunizmu do innej formy systemu społecznego i politycznego oraz wskazuje na złożoność procesu budowania rynku i dystrybucji praw własności. Wskazuje się także na instytucje hybrydowe, na *dependency path* (tendencja do trwania lub reprodukcji w zbliżonej formie raz stworzonych rozwiązań instytucjonalnych – przyp. red.). Badacze zajmujący się rządami prawa wskazują na brak tradycji autonomicznego prawa, niską świadomość prawną w społeczeństwach krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Ujmując krótko, wskazuje się na partykularne problemy z budowaniem w okresie transformacji postkomunistycznej instytucji zarówno społecznych, jak i politycznych czy prawnych. Z drugiej strony znajdziemy w literaturze podejście tranzytologiczne oparte na szczególnym podejściu uniwersalistycznym. Tranzytologowie wiedzą skąd, ale jeszcze bardziej wiedzą dokąd kraje zmierzają i są w stanie określić, gdzie na skali „z ... – do ...” państwa się w danej chwili znajdują. Punkt wyjścia jest więc partykularny, ale punkt dojścia to oczywiście rozwinięta konstytucyjno-liberalna demokracja oparta na gospodarce rynkowej. Cele są zatem uniwersalne, podobnie jak i aplikowane po drodze lekarstwa. Takie podejście jest ubogie poznawczo i bardziej oparte na kontroli poznawczej niż na próbie wyjaśnienia, co się dzieje w społeczeństwach w okresie transformacji.

Paul Blokker przyjął drogę pośrednią. Książkę cechuje wrażliwość na specyfikę sytuacji i procesów w tym regionie przy jednoczesnej interpretacji

about the specificity of the transition from communism to.... another form of social and political system. He points to the complexities of the process of building the market and distribution and ownership rights. The focus is on hybrid institutions, on dependency path. Researchers dealing with the rule of law point to the lack of tradition of an autonomous law, low legal awareness in the societies of Central and Eastern European countries. In short, one points to particular problems with building institutions and social, political and legal institutions during the post-communist period. On the other hand, we will find in literature a transitiological approach based on a special Universalist approach. Transitiologists know where the countries are heading and are able to determine their place on the scale at a given moment. The starting point is therefore particular, but the point of departure is obviously a developed constitutional-liberal democracy based on a market economy. The goals are therefore universal, as well as being administered along the way. This approach is cognitively poor and based more on a cognitive control than on an attempt to explain what is happening in societies in transition.

Paul Blokker chose an intermediate road. The book is sensitive to the specificity of situations and processes in the region, with simultaneous inclusion and interpretation of events with use of universal categories utilised in the social theory and political theories. Blokker's most important contribution is raising certain problems concerning

z użyciem uniwersalnych kategorii teorii społecznej i teorii politycznych. Najważniejszą zasługą Blokкера jest postawienie pewnych problemów dotyczących relacji na linii społeczeństwo – polityka – prawo. Pytań wiążących się z jakością instytucji demokratycznych zbudowanych po 1989 roku, rolą prawa i aktorów społecznych, w takim, a nie innym funkcjonowaniu konstytucjonalizmu. To pytania zasadnicze, kluczowe, rzadko (jeśli w ogóle) stawiane w EŚW.

Samo postawienie zasadniczych pytań stało się możliwe właśnie poprzez zderzenie partykularności procesów w Europie Środkowo-Wschodniej z uniwersalnością kategorii badawczych przyjętych i poddanych dyskusji przez Blokкера. Plusem książki Paul Blokкера jest zebranie w części teoretycznej wszystkich argumentów krytykujących prawniczy konstytucjonalizm. Cała dyskusja nad prawniczym konstytucjonalizmem i jego ograniczeniami z punktu widzenia teorii demokracji jest niezwykle wartościowa. Omówienie konstytucjonalizmu politycznego, społecznego, demokratycznego i w końcu Blokkerowska fuzja elementów powyższych konstytucjonalizmów w postaci tego, co autor nazywa *civic constitutionalism* (konstytucjonalizm obywatelski), czasami są nużące i nawet mylące, ale całość dostarcza paliwa do refleksji nad narzędziami analitycznym. W moim odczytaniu koncepcja obywatelskiego konstytucjonalizmu ma charakter nie tyle analityczny, co raczej normatywny. Z tego zaś wynikają konsekwencje oceny sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Paul Blokker jest

the social-political-legal relations. Questions concern the quality of democratic institutions built after 1989, the role of law and social actors in particular way in which constitutionalism functions. These are fundamental and key questions, however rarely, almost never, raised in the region.

The mere posing of the fundamental questions became possible precisely thanks to the collision of the particularity of processes in Eastern Europe with the universality of research categories adopted and discussed by Blokker. The advantage of the book is constituted by collecting all the arguments that criticise legal constitutionalism in one place. The discussion on legal constitutionalism and its limitations from the point of view of democratic theory is extremely valuable. The discussion of political constitutionalism, social constitutionalism, democratic constitutionalism, and finally Blokker's fusion of elements of the above constitutionalism in the form of what he calls civic constitutionalism, is sometimes boring and even confusing, but it provides fuel for reflection on analytical tools. My understanding of Blokker is that civil constitutionalism is a normative concept, rather than analytical. Assessment of the Central and Eastern Europe situation results from this. Paul Blokker is probably the first social researcher close to the liberal approach, who undermined the self-satisfaction of liberally oriented constitutional lawyers from both Central and Eastern European and Western countries.

As far as instruments and research

chyba pierwszym badaczem społecznym, któremu blisko do podejścia liberalnego, a który podważył samozadowolenie (w szczególności liberalnie nastawionych) prawników-konstytucjonalistów zarówno z Europy Środkowo-Wschodniej, jak i z ośrodków zagranicznych.

W zakresie instrumentarium i pytań badawczych praca Bokkera niewątpliwie zasługuje na zainteresowanie. Gorzej jest z przyjętą metodą. Paul Blokker ograniczył się do analizy dyskursu, która to metoda w zastosowaniu do transformacji postkomunistycznej przynosi jedynie powierzchowne efekty i nie jest w stanie odsłonić skomplikowanych mechanizmów transformacji oraz w pełni ukazać społecznych funkcji konstytucjonalizmu prawnego. W analizie Bokkera, podobnie jak w większości prac poświęconych transformacji postkomunistycznej, nie występują przekształcenia własnościowe, które stanowiły i stanowią esencję nowego systemu społeczno-politycznego. Redystrybucja praw własności to podstawa wielu konstytucjonalizmów jak i podstawa dla wyjaśnienia dominującej roli konstytucjonalizmu prawnego oraz słabości konstytucjonalizmu obywatelskiego. Oczywiście nie można wyjaśnić wszystkiego przez odwołanie się do redystrybucji praw własności, ale bez jej uwzględnienia nie można wyjaśnić dominującej roli konstytucjonalizmu prawnego jako instytucjonalnego gwaranta nowego systemu społeczno-politycznego ani dominującej roli społecznej zawodów prawniczych w nowym systemie społecznym i politycznym.

O ile Paul Blokker przedstawił i zastosował zestaw kategorii badawczych do

questions are concerned, Blokker's work undoubtedly deserves an interest. This cannot be said with such a certainty with regard to research methods. Paul Blokker restricts himself to the discourse analysis, a method that brings only superficial effects when applied to the post-communist transition and is not able to reveal the complicated mechanisms of transformation, while fully demonstrating social functions of legal constitutionalism. What is especially lacking in the analysis is the question of ownership transformations, which were and still are the heart of the new socio-political system. The redistribution of property rights is the basis for various constitutionalism, as well as the background for explaining the dominant role of legal constitutionalism and the weakness of civil constitutionalism. Of course, it is not possible to explain everything by referring to the distribution of property rights. But without taking into account the redistribution of property rights, the dominant role of legal constitutionalism as an institutional guarantor of the new socio-political systems and the dominant social role of the legal profession in the new social and political system, cannot be explained.

As Paul Blokker presents and applies a set of research categories to the transformation of Central and Eastern Europe, his research should be continued, but with a more sociological and juridical focus. The role of lawyers in the post-communist transformation should be examined, not in the sense of programmatic declarations, but rather the interests protected by lawyers and

analizy procesu transformacji w Europie Środkowo-Wschodniej, co należy docenić, to jego badania powinny być kontynuowane, ale z podejściem bardziej socjologicznym i jurydycznym. Należałoby przebadać rolę prawników w transformacji postkomunistycznej nie pod kątem deklaracji programowych, ale interesów chronionych przez prawników, w szczególności sędziów. Warto by prześledzić przepływ idei „z zewnątrz” – nie tylko jakie idee i skąd zostały zapożyczone, ale też przez kogo, przez przedstawicieli jakiej grupy zostały wprowadzone do obiegu dla stworzenia podstaw jurydycznych konstytucjonalizmu prawnego.

Następny problem to rola edukacji prawniczej w tworzeniu esencji konstytucjonalizmu prawniczego i w zapewnieniu społecznej roli prawników, a także w petryfikacji *status quo*.

Praca Blokкера dostarcza argumentów przeciwko modnej obecnie tezie populistycznej – to znaczy, że społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej, podobnie jak społeczeństwa Ameryki Południowej, mają inklinacje populistyczne. Zwolennicy tej tezy wskazują w szczególności na Węgry i Polskę jako reprezentantów konstytucjonalizmu populistycznego, zaprzeczającego klasycznemu konstytucjonalizmowi liberalno-demokratycznemu. Chyba uzasadnione jest postawienie hipotezy, że mamy do czynienia nie z populizmem a właśnie z próbą uwolnienia się z gorszego konstytucjonalizmu prawniczego. Z próbą demokratycznego dowartościowania obywateli i z krokiem na drodze do konstytucjonalizmu obywatelskiego.

Pozytywistyczne traktowanie pra-

especially judges. It would be worthwhile to follow the flow and borrowing of ideas from the outside. Research should not be focused only on ideas, but also on the people who borrowed them and created foundation for legal constitutionalism.

Another problem is the role of legal education in creating the essence of legal constitutionalism and ensuring the social role of lawyers. Also the role of legal education in the status quo petrification.

Blokker's work provides arguments against the currently fashionable populist thesis – that is the idea that Central and Eastern European societies have populist inclinations similar to the South American societies. Supporters of this thesis indicate particularly Hungary and Poland as representatives of populist constitutionalism, which denies classical constitutionalist liberal-democratic constitutionalism. It is probably justified to hypothesise that it is not populism, but rather an attempt to free oneself from the corset of legal constitutionalism. An attempt to democratically value citizens and a step towards civic constitutionalism.

The positivistic understanding of law as a legal text moved straight from the People's Republic of Poland to the Third Republic. On the one hand, strict adherence to the letter of the law served as a protective function in the times of political control over the law during the communist era, but during the transformation period it became a convenient way for judges to escape from responsibility for law. The law, which can be both a medium of power and a

wa jako tekstu prawnego, przeniesione prosto z PRL-u, zadomowiło się na dobre w III Rzeczypospolitej. Z jednej strony ściśle trzymanie się litery prawa spełniało funkcje ochronne w komunistycznych czasach politycznej kontroli nad prawem, ale w okresie transformacji stało się wygodnym sposobem ucieczki sędziów od odpowiedzialności za prawo. Prawo, które może być zarówno medium władzy jak i instytucją obywatelską, zaczęło być postrzegane przez obywateli tylko jako wyalienowany instrument władzy w procesie kontroli nad społeczeństwem. Zakładana w okresie transformacji funkcja demokratycznego upodmiotowienia okazała się fikcją.

Konstytucjonalizm prawny zapewnił może nie dominującą, ale strukturalnie kluczową rolę prawnikom w nowym systemie politycznym. Jest to bardzo wygodna rola grupy uczestniczącej w procesie zmian, wpływającej na ich kierunek, ale nie będącej jednocześnie w promieniu refleksorów, a więc nieponoszącej bezpośredniej odpowiedzialności. Można powiedzieć, że grupa zawodowa prawników, a w szczególności sędziów, stała się beneficjentem transformacji w stopniu nie mniejszym niż nowi kapitaliści. Początki konstytucjonalizmu prawniczego wynikały z niepewnej sytuacji politycznej w okresie rozmów okrągłostołowych, kiedy to uzgadniano metakonstytucję nowego ustroju. W metakonstytucji strona opozycyjna starała się zapewnić jak największą niezależność sądownictwa. W efekcie położono podwaliny pod bezprecedensową autonomię korporacyjną. Zamiast niezawisłości sędziego w procesie stosowania prawa doszło do tego,

civic institution, began to be perceived by citizens only as an alienated instrument of power in the process of control over society. The function of democratic empowerment assumed during the transformation period turned out to be fiction.

Legal constitutionalism may have secured a not dominant, but structurally key role for lawyers in the new political system. It is a very convenient role of a group participating in the process of changes, which influence their direction, but is not at the same time in the limelight, and therefore is not directly responsible. It can be said that a professional group of lawyers, especially judges, has become a beneficiary of the transformation to no less than the new capitalists. The beginnings of legal constitutionalism could be traced back to an uncertain political situation in the period of Round Table talks, when the meta-rules of the new system were established. In the Meta-Constitution, the opposition tried to ensure the greatest possible independence of the judiciary. As a result, the foundations were laid for an unprecedented corporate autonomy. Instead of the judge's independence in the law application process, judicial independence, corporate independence of judges has been recognised. In Poland and also in other countries except Czech Republic, the model of judicial council was adopted as an institution providing judicial self-government. The judges jealously guarded their privileges, defending themselves against any form of institutionalisation of their responsibility. For nearly 28 years, no political team

że za niezależność sędziowską uznano niezależność korporacyjną sędziów. W Polsce jak również w innych krajach (z wyłączeniem Republiki Czeskiej) przyjęto model rady sędziowskiej jako instytucji zapewniającej niezależność samorządu sędziowskiego. Sędziowie zazdrośnie strzegli i nade strzegą swoich przywilejów, broniąc się przed jakąkolwiek formą instytucjonalizacji ich odpowiedzialności. Przez blisko 28 lat nie udało się żadnej ekipie politycznej przeprowadzić reformy sądownictwa. Paul Blokker napisał o kryzysie demokracji, a grupą zawodową odpowiedzialną za blokowanie rozwoju demokracji w krajach postkomunistycznych są niestety prawnicy, w szczególności sędziowie. Do tego ostatniego sformułowania trzeba dodać zastrzeżenie, że to nie sędziowie sądów pierwszych instancji, ale sędziowie sądów apelacyjnych, Sądu Najwyższego i Trybunału Konstytucyjnego.

W kulturze prawnej Europy Środkowej, będącej pod wpływem niemieckim, profesura wydziałów prawa zawsze odgrywała większą rolę niż sędziowie. Ta cecha została zwielokrotniona po 1989 roku w dwojaki sposób. Po pierwsze, profesorowie prawa mieli duży udział w mechanicznej „transplantacji” instytucji prawnych z krajów zachodnich, głównie z krajów niemieckojęzycznych, do konstytucyjnych rozwiązań i ustawodawstwa. Znając teoretyczne i abstrakcyjne rozwiązania w obrębie jurysdykcji, profesorowie prawa forsowali wprowadzanie podobnych rozwiązań w Polsce.

Poszukując rezerw osobowych dla wymiaru sprawiedliwości, sięgnięto po pracowników wydziałów prawa,

has succeeded in carrying out judicial reforms. Professional groups responsible for blocking the development of democracy in the post-communist countries are, unfortunately, lawyers and judges in particular. Most importantly the judges of the courts of appeal, the Supreme Court and the Constitutional Tribunal.

Professors have always played a greater role than judges due to influences of German legal culture. This has even accelerated after 1989. Firstly, law professors played a major role in the mechanical transplantation of legal institutions to constitutional solutions and legislation from the West and in particular from German-speaking countries. With theoretical knowledge and abstract jurisprudential solutions, law professors were pushing for similar solutions in Poland. It is interesting that scholarships, in particular the Humboldt Foundation, were of great importance for the popularisation of German solutions.

Law professors were used to fulfil vacant positions in the Supreme Court, courts of appeal and the Constitutional Tribunal. That contributed to abstract approach to the law, alienation of the right from the citizen, fetish treatment of the legal text and the way of justifying judgments without communicating with the citizen, but writing them for colleagues-professors. In my opinion, there is a close link between the form of higher legal education and the fact that judicial “corporation” defends itself and blocks the process of building civil society and the state democratisation. They are connected by the conceptualisation of the relationship between politics and law.

w szczególności przy obsadzie stanowisk w Sądzie Najwyższym, sądach apelacyjnych i Trybunale Konstytucyjnym. Abstrakcyjne podejście do prawa, alienacja prawa od obywatela, fetyszystyczne traktowanie tekstu prawnego oraz sposób uzasadniania wyroków nie w celu komunikacji z obywatelem, ale dla kolegów sędziów-profesorów, to wkład profesury w rozwój konstytucjonalizmu prawnego. Według mnie istnieje ściśle przełożenie między formą edukacji prawniczej uprawianą w szkolnictwie wyższym oraz pozycją i obroną interesów korporacji sędziowskiej a blokowaniem procesu budowy społeczeństwa obywatelskiego i demokratyzacji państwa. Łączy je konceptualizacja relacji między polityką a prawem. Dla polskich prawników, a sędziów w szczególności, mają to być sfery całkowicie rozłączne. Wymiar sprawiedliwości ma być całkowicie uwolniony od jakiegokolwiek kontroli społecznej, w tym kontroli poprzez polityczne mechanizmy demokracji parlamentarnej.

Byli prezesi i sędziowie Trybunału Konstytucyjnego udzielili obszernych wywiadów – czy to w formie odrębnych publikacji, czy też sami napisali książki o swoich doświadczeniach oraz koncepcjach. Analiza pokazuje, że ludzie ci niewątpliwie posiadają doktrynalną wiedzę prawniczą na wysokim poziomie i żadnej, z wyjątkiem może jednej osoby, zdroworoządkowej wiedzy socjologicznej czy politologicznej. Problem tkwi w tym, że ich wiedza techniczna nie daje ani podstaw, ani narzędzi do wytyczania form systemu konstytucyjnego czy aksjologii politycznej. Niestety w wielu przypadkach ci przedstawiciele

For Polish lawyers and judges in particular, these are supposed to be completely disconnected. The justice system is to be completely free from any political control, including political control, through the political mechanisms of parliamentary democracy.

There are numerous interviews and books by former presidents and judges of the Constitutional Tribunal on their experiences and concepts. The analysis shows that these people undoubtedly have a doctrinal legal knowledge and with one exception they lack any sociological or political knowledge other than common-sense. The problem is that their technical knowledge does not provide either the basis or the tools for defining forms of the constitutional system or political axiology. Unfortunately, in many cases, these judges began to attribute such roles to themselves. Raymond Aron once wrote that every political scientist's dream is to advise the prince. Polish judges-professors did not want to advise, but rather wanted to become princes. Not Ronald Dworkin's princes of law, but rather princes-decision makers. This has nothing to do with consolidating democracy and building civic constitutionalism. The rule of law and democracy can function if there is a harmonious balance between political and legal constitutionalism. For this to happen, one must restore the political factor in the relation with the world of law.

prawników taką rolę zaczęli sobie przypisywać. Raymond Aron napisał kiedyś, że marzeniem każdego politologa jest doradzanie księżciu. Polscy sędziowie-profesorowie nie tyle chcieli doradzać, co zostać książętami i to nie, jak pisał Ronald Dworkin, książętami prawa, ale książętami-decydentami. Nie ma to nic wspólnego z konsolidacją demokracji i budowaniem konstytucjonalizmu obywatelskiego. Rządy prawa i demokracja mogą funkcjonować, jeżeli istnieje harmonijny balans między konstytucjonalizmem politycznym i prawniczym. Aby do tego doszło, trzeba przywrócić znaczenie czynnika politycznego w relacjach ze światem prawa.

# Odpowiedź **Blokker** Response

**Paul Blokker**

Profesor Uniwersytetu Karola w Pradze, autor książki "New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia" (Routledge 2013)

Associate Professor at Charles University in Prague, author of the book "New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia" (Routledge 2013)

[paulus.blokker@fsv.cuni.cz](mailto:paulus.blokker@fsv.cuni.cz)

Jestem uradowany i zaszczycony, że książka *New Democracies in Crisis?* przyciągnęła na siebie uwagę. Zwłaszcza w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, która jest centralnym przedmiotem książki. Nawet jeśli niepokojące są powody tego zainteresowania, związane z coraz większym zagrożeniem dla demokracji. Rękopis książki był na ukończeniu we wczesnych latach rządów Orbana (początek 2013 r.), kiedy polityczny, populistyczny projekt konstytucyjny nie był jeszcze realizowany w Polsce. Ciekawe więc, że niektóre tezy książki o rozwoju populistycznego konstytucjonalizmu wydają się szczególnie przemawiać do polskich odbiorców.

Muszę przyznać, że jestem mniej zadowolony z tego, że, jak się zdaje, nie udało mi się wyrazić własnych myśli wystarczająco starannie i czytelnie. Liczne uwagi poczynione przez polskich kolegów świadczą, że książka nie przekazuje w sposób jednoznaczny tego, co było jej zamiarem. Spróbuję odnieść się do różnych interesujących spostrzeżeń i komentarzy do książki. Nie uda mi się jednak odnieść do wszystkich podniesionych kwestii.

Pierwszym, kluczowym zagadnieniem jest kwestia debaty o prawniczym i politycznym konstytucjonalizmie. Podczas gdy niektórzy komentujący identyfikują moją normatywną pozycję

I am very pleased and honoured that the book *New Democracies in Crisis?* has attracted attention not least in the East-Central European region itself, the regional focus of the book, even if part of the reason for the attention is worrisome due to the fact that democracy is in great danger in current times. While the book manuscript was finalised in the early years of the Orbán regime (in early 2013), the Polish populist political and constitutional project was not yet in power. It is hence interesting to observe that some of the theses of the book on the rise of populist constitutionalism seem to speak specifically to a Polish audience.

I have to admit I am less content with what appears to me as a failure from my side to explain my ideas carefully and in a sufficiently transparent manner. My impression of a number of the observations made by Polish colleagues is that the book does not convey the message I wanted to bring out in an unequivocal manner.

In what follows, I will do my best to comment on the various interesting observations and comments made on the book, even if it will not be possible for me to include all the issues raised.

One key issue regards the debate on legal and political constitutionalism. While various commentators identify my normative position as one of “political

jako polityczny konstytucjonalizm, nie tę postawę wspieram w książce. W drugim rozdziale – nawet jeśli robię to w „czasem nudny i nawet mylący” sposób, jak ujął to Adam Czarnota – staram się zidentyfikować cztery alternatywne, demokratyczne ujęcia konstytucjonalizmu: polityczny, społeczny, ludowy i demokratyczny. Wszystkie te ujęcia są do pewnego stopnia krytyczne wobec prawniczego konstytucjonalizmu. Szczególnym celem było pokazanie, że istnieje wiele różnych możliwych sposobów rozumienia relacji między konstytucjonalizmem a demokracją. Kolejnym celem było pokazanie, że demokratyczny potencjał prawniczego konstytucjonalizmu jest ograniczony. Chciałem również jasno wyłożyć własną normatywną preferencję wobec bardziej demokratycznego, uczestniczącego ujęcia konstytucjonalizmu. Częściowo nie zgadzam się więc z tezami wywodzącymi się z politycznego konstytucjonalizmu w stylu Richarda Bellamy’ego albo Jeremy’ego Waldrona, które kładą nacisk na parlament jako na podstawowego aktora konstytucyjnego. Uważam, że istotny jest demokratyczny wymiar konstytucjonalizmu. Taką postawę wspierają osoby takie jak Jim Tully albo Joel Colón-Ríos, dla których kluczowy jest aspekt obywatelskiego uczestnictwa. Demokratyczne podejście do konstytucjonalizmu podkreśla potrzebę uczestnictwa przez obywateli w praktykach tworzących warstwę normatywną. Kluczową różnicą jest więc rozumienie demokratycznej polityki i wsparcie dla faktycznej partycypacji obywateli w tworzeniu i reformowaniu konstytucji.

W książce próbowałem również

constitutionalism”, this is not what I endorse in the book. What I set out to do in chapter 2 in the book – even if in a “sometimes boring and even confusing” manner as stated by Adam Czarnota – is to identify four alternative, democratic approaches to constitutionalism, ranging from political, to societal, to popular, to democratic constitutionalism. All these approaches are critical of legal constitutionalism in some manner. One distinctive aim is to show that a range of different understandings of the relation between constitutionalism and democracy exists. A further aim is to show that the democratic potential of legal constitutionalism is limited. What I also hoped to have indicated clearly is that my own normative preference is one in favour of a more democratic, participatory approach. From this perspective, if we take Richard Bellamy’s or Jeremy Waldron’s versions of political constitutionalism, I am in partial disagreement with their singular stress on parliament as the key constitutional agent, and I stress a form of “democratic constitutionalism” instead. The latter is for instance endorsed by the likes of Jim Tully or Joel Colón-Ríos, in whose approaches civic participation is seen as crucial. The democratic approach emphasises the need for participation in juris-generative practices also by citizens. A key difference is hence in the understanding of democratic politics, and in the endorsement of actual participation of citizens in constitution-making and constitutional reform processes.

What I hence set out to do in part of the book was to institutionally/

instytucjonalnie/konstytucyjnie analizować, do jakiego stopnia porządku konstytucyjne różnych postkomunistycznych społeczeństw odzwierciedlały przede wszystkim ideę prawniczego konstytucjonalizmu (ustanowienie silnych, niezależnych naczelnych organów sądowniczych; wzmocnienie zestawu praw podstawowych; silny podział między konstytucją a demokratyczną polityką, na przykład poprzez utrudnianie zmieniania konstytucji). Próbowałem także odkryć, czy można dostrzec jakieś elementy demokratycznego konstytucjonalizmu. Zakładałem, że powinniśmy znaleźć przynajmniej pewne elementy demokratyczno-konstytucyjne ze względu na to, że podobne argumenty były podnoszone przez ruchy dysydenckie przed 1989 r., a w wielu państwach dysydenci odgrywali istotne role polityczne w transformacjach ustrojowych po roku '89. Jednak porządki konstytucyjne po 1989 r. generalnie nie odzwierciedlały postulatów samorządności i demokratycznej partycypacji, które były tak istotne w żądaniach wielu dysydentów. Przeciwnie, systemy te mają tendencje do bardzo legalistycznego, negatywnego rozumienia konstytucjonalizmu, pozostawiając niewielką przestrzeń dla obywatelskiego zaangażowania. Jedną z porażek postkomunistycznego konstytucjonalizmu, w moim przekonaniu, jest ograniczona możliwość szerokiego zaangażowania społecznego w konstytucjonalizm. Część problemów konstytucjonalizmu po 1989 r. związana jest z brakiem eksperymentowania z demokratycznym lub obywatelskim konstytucjonalizmem i porażką poniesioną

constitutionally analyse to what extent the constitutional orders of different post-communist societies were predominantly reflecting the idea of "legal constitutionalism" (setting up strong, independent apex courts; entrenching a set of fundamental rights; realizing a strong distinction between the constitution and democratic politics, for instance by rendering amendment difficult), or whether one could also detect elements of "democratic constitutionalism". My argument was that one would expect to see at least some democratic-constitutional elements, as far as such arguments could already be identified in some of the claims of dissident movements prior to 1989, and in many countries dissident actors played significant political roles in the post-1989 transformation process. The post-1989 constitutional orders generally fail, however, to reflect the struggles for self-government and democratic participation that were prominent in many of the dissident demands. Rather, they tend to reflect a legalistic, negative understanding of constitutionalism, with few opportunities for civic engagement. Part of the failure of post-communist constitutionalism is, in my view, the limited possibility for wider societal involvement in constitutionalism. Part of the problem of post-1989 constitutionalism seems to me then the absence of "experimentation" with democratic or civic constitutionalism, and a failure by not least political elites, but also legal actors, to try to engage citizens in the construction of constitutional democracy.

nie tylko przez elity polityczne, ale także przez prawników, którym nie udało się znaleźć sposobu zaangażowania obywateli w budowanie konstytucyjnej demokracji.

W moim przekonaniu podejście demokratyczno-konstytucyjne albo obywatelski konstytucjonalizm, jak nazywam to w tej książce, nie odchodzi od koncepcji spisanej konstytucji i sądowej kontroli konstytucyjności ustaw, ale kładzie nacisk na potrzebę konstytucyjnego promowania zróżnicowanych kanałów demokratycznych, poprzez które różni aktorzy, włączając w to obywateli, mogliby uczestniczyć w procesach konstytucyjnych (w zakończeniu książki odnoszę się do ważnych doświadczeń, które miały miejsce, na przykład do rumuńskiego Forum Constitutional). Argument odnoszący się do uczestnictwa w procesach konstytucyjnych jest częściowo zainspirowany ostatnimi wydarzeniami w Islandii czy Irlandii, w których wypróbowano nowe sposoby włączania obywateli w reformy konstytucji.

Biorąc to pod uwagę, jak zauważa jeden z recenzentów, powinniśmy wystrzegać się hurtowego i bezkrytycznego transferowania lub transplantowania instytucji. Całkowicie się z tym zgadzam, ale uważam również, że pewne praktyki czy idee niekoniecznie muszą być narzucone, lecz mogą zadziałać jako źródła inspiracji i stać się częścią eksperymentu krytycznego uczenia się, a kiedy zostaną zreinterpretowane w lokalnym kontekście – mogą przyczynić się do użytecznej zmiany.

Aby zwykli obywatele zaczęli doceniać w sensie normatywnym i praktycz-

In my view, the democratic-constitutional approach, or “civic constitutionalism” as I call it in the book, does not do away with the idea of a written constitution and forms of judicial review, but rather stresses the need for the constitutional promotion of a variety of democratic channels through which different actors, including citizens, can participate in the constitutional process (in the concluding chapter of the book, I refer to important experiences in which this has happened, as in the case of the Romanian Forum Constitutional). The argument related to constitutional participation is in part inspired by recent processes in cases such as Iceland and Ireland, in which novel ways of including citizens in constitutional reform have been tried out in practice. In this regard, as one reviewer observes, one should be wary of wholesale and uncritical international transfer or transplantation of institutions. I fully agree with this point, but I also believe that if a specific practice or idea rather than being imposed, serves as a source of inspiration and is part of a critical learning experience, while re-interpreted in a local context, it might actually contribute to useful change.

The idea of “civic constitutionalism” assumes that, in order for the constitution to become appreciated – in a normative and practical sense – by ordinary citizens, it needs to allow for significant ways of engaging with it. This may include, as I suggest in the book, civic participation in constitutional reform processes, but could also consist of (constitutional) referenda, and even

nym konstytucję, idea obywatelskiego konstytucjonalizmu zakłada, że wymaga stworzenia przestrzeni możliwego zaangażowania. To może, jak sugeruję w książce, polegać na obywatelskiej partycypacji w procesach reformy konstytucji, ale może także zakładać przeprowadzanie referendów (w tym konstytucyjnych), a nawet wzmocnienie form demokracji lokalnej. Jeśli obywatelom przyzna się w konstytucji silną, uczestniczącą pozycję (z wyjątkiem Szwajcarii jest niewiele „realnie” istniejących przykładów tego typu rozwiązań), mogą oni uważać się za współautorów ram konstytucyjnych. Dzięki temu siłom politycznym trudno jest zawłaszczyć dla własnych celów czy to proces tworzenia konstytucji, czy jej reformy, ignorując przy tym siły opozycyjne i szeroko rozumiane społeczeństwo.

Jeden z recenzentów odnosi się do prac Corneliusa Castoriadis. Całkowicie zgadzam się, że praca Castoriadis jest bardzo istotna dla całej argumentacji, ale w przeciwieństwie do recenzenta, nie widzę powodu, dla którego preferowane byłoby redukcjonistyczne odczytanie Castoriadis, tj. koncentracja na demokracji gospodarczej i samorządzie pracowniczym, rzucająca się w oczy w jego wcześniejszych pracach. Wydaje mi się, że istotne punkty w jego *magnum opus* – *The Imaginary Institution of Society* – wskazują raczej na szerszy, wyobrażeniowy charakter polityki, w szczególności na potrzebę kreatywnego wyobrażania sobie na nowo demokracji na bazie autonomii, w przeciwieństwie do wąskiej, instytucjonalnej koncentracji na tym, co polityczne. Myślę, że nacisk na

the strengthening of forms of local democracy. If citizens are provided with a robust, participatory position in the constitution (apart from Switzerland, there are few “really existing” examples of this), citizens may claim “co-authorship” of the constitutional framework and it may become more difficult for political forces to “hijack” constitutional reform and constitution-making for their own purposes, and in this, ignore oppositional forces and wider society altogether.

One reviewer refers in this regard to the work of Cornelius Castoriadis. I cannot agree more with the suggestion that Castoriadis’ work is highly relevant to the argument, but, in contrast to the reviewer, I do not see why a reductive reading of Castoriadis’ work is preferable, that is, emphasizing the economic democracy and workers’ self-government prominent in Castoriadis’s early work. It seems to me that significant claims in his magnum opus *The Imaginary Institution of Society* rather point to the wider, imaginary dimension of ‘politics’, in particular in terms of the need to creatively re-imagine democracy on the basis of ‘autonomy’, in stark contrast to a narrow, institutional focus on ‘the political’. I believe an emphasis on political imaginary corresponds to my call to rethink constitutional democracy, not in terms of a static political design, but as an on-going democratic project, and in Castoriadis’s later work pitted against the heteronomous tendencies of ‘liberal oligarchy’. This project obviously needs to include the economy, and the diffusion of democratic citizenship,

polityczną wyobraźnię pasuje do mojej tezy o konieczności „konstytucyjnego przemyslenia” demokracji, ale nie w sensie statycznego projektu politycznego, ale jako ciągle tworzącego się projektu demokratycznego. W późniejszych pracach Castoriadis występował przeciwko heteronomicznym tendencjom liberalnej oligarchii. Ten projekt oczywiście musi uwzględniać gospodarkę i upowszechnianie się demokratycznego obywatelstwa, ale nie widzę, jak mógłby ignorować sferę zinstytucjonalizowanej polityki.

W mojej książce argumentuję, że prawniczy konstytucjonalizm promuje określoną prawniczą czy sędziowską logikę, natomiast polityczny konstytucjonalizm wspiera polityczną, parlamentarną logikę. Obywatelski konstytucjonalizm, odwrotnie niż polityczny, chce zdywersyfikować albo spluralizować wpływy lub głos w kwestiach tworzenia konstytucji i jej reformowania tak, aby prawnicze, polityczne lub społeczne siły nie mogły łatwo zdominować interpretacji czy sposobu definiowania norm konstytucyjnych. To również oznacza, że obywatelski konstytucjonalizm nie jest wcale większościowy, jak sugerowali niektórzy recenzenci. Przeciwnie: idea ta jest głęboko zakorzeniona w logice pluralistycznej, tak aby żaden z aktorów nie miał możliwości zdominowania procesu konstytucyjnego. Chociaż nie uszczegóławiam, jak obywatelski konstytucjonalizm miałby (instytucjonalnie) wyglądać w praktyce, to sugeruję, że konstytucyjna demokracja mogłaby zyskać socjologiczną „legitymację”, jeśli doszłoby do instytucjonalizacji różnych kanałów

but I fail to see how it could ignore the dimension of institutionalized politics altogether.

In my book, the argument is that legal constitutionalism promotes a singular legal or juridical logic, while political constitutionalism endorses the political, parliamentary logic. In contrast, civic constitutionalism wants to diversify or pluralize the input or “voice” in matters of constitutional reform and constitution-making, so that no juridical, political, or societal force can easily dominate the interpretation and definition of constitutional norms. This also means that civic constitutionalism is not “majoritarian” at all, as some of the reviewers have suggested. To the opposite, the idea is deeply grounded in a *pluralistic* logic, in which no one actor ought to have the capacity to dominate the constitutional process. Although I admittedly do not flesh out a fully designed model of what civic constitutionalism might (institutionally) look like in practice, my suggestion is that constitutional democracy would gain in terms of “sociological legitimacy” if different channels for civic input into constitutional politics would be institutionalized. These would – in a Jeffersonian mode – include amendment procedures which include citizen participation (in, for instance, deliberative fora), possibilities for initiation of constitutional amendment (for instance, by means of civic initiative), and the addition of direct democratic instruments to representative ones, in particular referenda, which would allow for the expression of civic voice, including on amendment

obywatelskiego współuczestnictwa w polityce konstytucyjnej. To mogłoby – na sposób Jeffersonowski – polegać przykładowo na: ustanowieniu procedur zmiany konstytucji zakładających obywatelskie uczestnictwo (na przykład w formie forów do deliberacji), możliwości wszczynania tej procedury na przykład poprzez inicjatywy obywatelskie czy dodaniu instrumentów demokracji bezpośredniej do istniejących już instrumentów reprezentacji – w szczególności chodzi o referenda, które pozwoliłyby na wyrażanie obywatelskiego głosu i poprawianie istniejących projektów. Dodatkowo wierzę, że decentralizacja państw demokratycznych poprzez wzmacnianie lokalnego samorządu mogłaby stymulować polityczną partycypację obywateli i proces demokratycznego uczenia się.

Recenzenci zwracają uwagę na kilka innych aspektów, które wskazują na niskie prawdopodobieństwo realizacji projektu obywatelskiego konstytucjonalizmu w obecnym (populistycznym i nacjonalistycznym) kontekście i sugestie te uwzględniam. Jeden wymiar to wymiar ekonomiczny. W pełni zgadzam się z uwagą, że w wyjaśnianiu obecnej populistycznej reakcji na prawniczy konstytucjonalizm istotniejszą rolę powinna odgrywać „materialna i ekonomiczna analiza”. Kluczowe zagadnienie to rola, jaką odegrały międzynarodowe instytucje gospodarcze w postkomunistycznej transformacji, procesie konstytucjonalizacji oraz relacjach własnościowych. Kolejny punkt odnosi się do edukacji, zwłaszcza prawniczej. W tym zakresie również się w pełni zgadzam, ale nie uważam, aby można było

proposals. In addition, I believe that a decentralization of democratic states by means of strengthening of local self-government might stimulate political participation of citizens and democratic learning processes.

The reviewers point to several further aspects that make my preference for civic constitutionalism implausible or unfeasible in the current (populist and nationalist) context, and their suggestions are well-taken. One dimension is the economic. I fully agree with the observation that in the explanation for the current reaction to legal constitutionalism in the form of populism, a ‘material and economic analysis’ should play a much more prominent role. Key questions relate to how international economic institutions have played a role in the post-communist transformation, and in the constitutionalisation processes in particular, not least in terms of property rights. Another point regards education, not least legal education. Also with regard to this point, I could not agree more, but, again, I find it hard to see how such dimensions can be understood as self-standing. Rather, I believe taking these points together indicate that constitutional-democratic orders can only successfully function when they are in a significant manner accessible to pluralistic forces in wider society, while monopolistic tendencies of (majoritarian) political and legal players are held in check. This seems to me only possible when a plurality of social forces in society is culturally and cognitively capable of, and has the propensity to, critically support, monitor,

problem sprowadzić do tego wymiaru. Twierdzą raczej, że wszystkie te punkty zebrane razem wskazują, że konstytucyjno-demokratyczne porządki mogą z powodzeniem funkcjonować tylko, gdy są w znaczącym stopniu dostępne dla aktorów społecznych reprezentujących dużą częśći społeczeństwa, gdy ograniczane są monopolistyczne zapędy graczy politycznych i prawnych. To wydaje mi się możliwe jedynie, gdy różnorodne społeczne siły w społeczeństwie są kulturowo, kognitywnie zdolne i mają skłonność do wspierania, monitorowania i wzmacniania demokratyczno-konstytucyjnego porządku.

Praha, 14 grudnia 2017

and strengthen the democratic-constitutional order.

Prague, 14 December 2017

# Literatura Literature

- Beck, U. (1997) *Subpolitics ecology and the disintegration of institutional power*, „Organization & Environment”, nr 10(1), s. 52-65.
- Bugarič B. (2015) *A crisis of constitutional democracy in post-Communist Europe: “Lands in-between” democracy and authoritarianism*, „International Journal of Constitutional Law”, t. 13, nr 1, s. 219-245.
- Castoriadis, C. (2007) *Imaginary and Imagination at the Crossroads* [w:] C. Castoriadis, *Figures of the Thinkable*, Stanford
- CBOS (2016a) *Dopuszczalność aborcji w różnych sytuacjach*, Warszawa, dostęp: [www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K\\_O71\\_16.PDF](http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_O71_16.PDF)
- CBOS (2016b) *Zaufanie społeczne*, Warszawa, dostęp: [www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K\\_O18\\_16.PDF](http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_O18_16.PDF)
- Ehrlich, S. (1964) *Kilka uwag w sprawie metodologii nauk prawnych*, „Państwo i Prawo”, nr 11, 1964.
- GUS (2016) *Sfera niedostatku w Polsce w latach 2012-2015 – podstawowe dane*, Warszawa, dostęp: [http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5487/14/3/1/sfera\\_niedostatku\\_2012-2015\\_tablice.pdf](http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5487/14/3/1/sfera_niedostatku_2012-2015_tablice.pdf)
- Kutsyuruba, B. (2011) *Education in the Period of Post-Soviet Transition in Ukraine*, „Demokratizatsiya”, t. 19, nr 3, s. 287-308.
- Beck, U. (1997) *Subpolitics ecology and the disintegration of institutional power*, „Organization & Environment”, no 10(1), p. 52-65.
- Bugarič B. (2015) *A crisis of constitutional democracy in post-Communist Europe: “Lands in-between” democracy and authoritarianism*, „International Journal of Constitutional Law”, v. 13, no 1, p. 219-245.
- Castoriadis, C. (2007) *Imaginary and Imagination at the Crossroads*. In: C. Castoriadis, *Figures of the Thinkable*, Stanford
- CBOS (2016a) *Dopuszczalność aborcji w różnych sytuacjach [Acceptability for having an abortion in various circumstances]*, Warsaw, available at: [www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K\\_O71\\_16.PDF](http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_O71_16.PDF)
- CBOS (2016b) *Zaufanie społeczne [Social trust]*, Warsaw, available at: [www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K\\_O18\\_16.PDF](http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_O18_16.PDF)
- Ehrlich, S (1964) *Kilka uwag w sprawie metodologii nauk prawnych [Few remarks of legal sciences methodology]*, „Państwo i Prawo”, no 11, 1964.
- GUS (2016) *Sfera niedostatku w Polsce w latach 2012-2015 – podstawowe dane [Poverty in Poland 2012-2015 – basic data]*, Warsaw, available at: <http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/>

- Nowak, E. (2013) *Demokracja zaczyna się w umyśle. Rozwijając osobowość demokratyczną*, „Principia. Pisma koncepcyjne z filozofii i socjologii teoretycznej”, t. LVII-LVIII
- Meyer, W. D. (1993) *Remnants of Eastern Europe's Totalitarian Past: The Example of Legal Education in Bulgaria*, „Journal of Legal Education”, t. 43, nr 2, s. 227–245.
- Nussbaum, M. C. (2016) *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów?*, Warszawa 2016.
- Skąpska, G. (2011) *From 'Civil Society' to 'Europe'. A Sociological Study on Constitutionalism after Communism*, Brill, Leiden-Boston.
- Zirk-Sadowski, M. (1994) *Sposoby uczestniczenia prawników w kulturze*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, t. LVI, nr 4, 1994.
- pl/defaultaktualnosci/5487/14/3/1/sfera\_niedostatku\_2012-2015\_tablice.pdf
- Kutsyuruba, B. (2011) *Education in the Period of Post-Soviet Transition in Ukraine*, „Demokratizatsiya”, vol. 19, no 3, p. 287-308.
- Nowak, E. (2013) *Demokracja zaczyna się w umyśle. Rozwijając osobowość demokratyczną [Democracy starts with mind. Developing democratic personality]*, „Principia. Pisma koncepcyjne z filozofii i socjologii teoretycznej”, vol. LVII-LVIII
- Meyer, W. D. (1993) *Remnants of Eastern Europe's Totalitarian Past: The Example of Legal Education in Bulgaria*, „Journal of Legal Education”, vol. 43, no 2, p. 227-245.
- Nussbaum, M. C. (2010) *Not for Profit. Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton, Princeton University Press
- Skąpska, G. (2011) *From 'Civil Society' to 'Europe'. A Sociological Study on Constitutionalism after Communism*, Brill, Leiden-Boston.
- Zirk-Sadowski, M. (1994) *Sposoby uczestniczenia prawników w kulturze [Ways of participation of lawyers in culture]*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, vol. LVI, no 4, 1994

**politicon I**

**redakcja / edited: Michał Stambulski, Karol Muszyński**

**korekta językowa / proofreading: Justyna Jezierska**

**projekt graficzny / graphic design: Jarek Furmaniak**

**ISBN 978-83-949423-1-1**

**Publikacja powstała w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki,**

**projekt badawczy Nr UMO-2015/17/B/HS5/00768**

**Publication was created as a part of National Science Centre, Poland grant,**

**research project No. UMO-2015/17/B/HS5/00768**

**Biblioteka Edukacji Prawniczej i Teorii Społecznej**

**Legal Education and Social Theory**

**CLEST** | CENTRE  
FOR LEGAL EDUCATION  
AND SOCIAL THEORY